2

AYASOFYA

Semavi Eyice

Yapı ve Kredi Bankası Kültür ve Sanat Hizmetlerinden
Istanbul 1984

EBRU GÜNSEL
8.12.2008 - İST.

2

AYASOFYA

Prof. Dr. Semavi Eyice

Fotoğraflar : Sami GÜNER

İngilizce : Virginia TAYLOR SAÇLIOĞLU

Yapı ve Kredi Bankası
Kültür ve Sanat Hizmetlerinden
İstanbul 1984

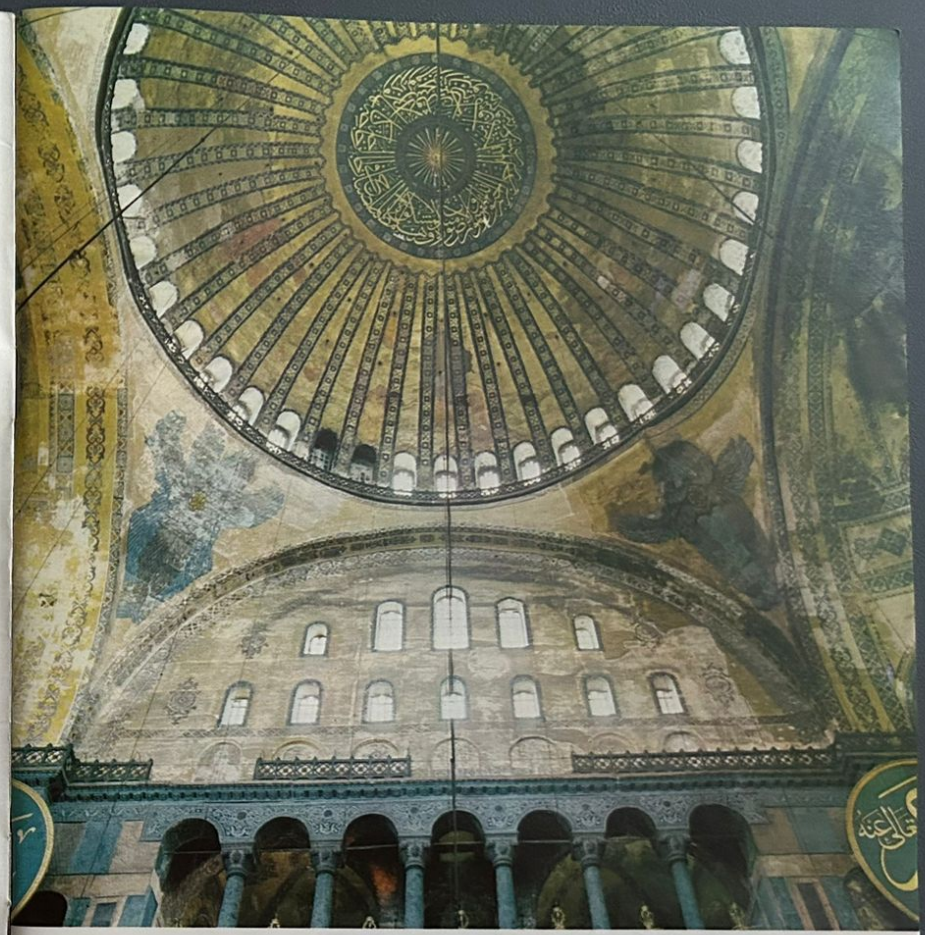
BİZANS DÖNEMİNDE AYASOFYA
Mozaik Süslemesi

I
GENEL BİLGİLER

İlk mozaik süslemeler :

Ayasofya, İmparator İustinianos (527 - 565) emriyle, Tralles (Aydın)'lı Anthemios ile Miletos (Söke yakınında Balat)'lu İsidoros tarafından 532 - 537 yıllarında şimdiki biçimiyle yapıldığında, kemerleri, tonozları ve üst örtüsünün satıhları mozaiklerle kaplanmıştı. Bu mozaik süslemede figürlü kompozisyonların yer alıp almadıkları hakkında birşey bilinmez. Fakat figürlü mozaiklerin varlığına dair hiçbir kayda rastlanmamıştır. Pavlos Silentiarios, kubbenin ortasını sadece büyük bir haçın süslediğini bildirir. Çok zayıf bir ihtimal ile eğer dinî konulu resimler var idiyse bunlar 726 - 842 yılları arasındaki resim düşmanlığı *(İkonoklaşma)* akımı sırasında kazınmış olmalıdır. İustinianos zamanındaki iç süslemenin sadece renkli ve yaldızlı satıhlar meydana getirmek düşüncesiyle işlenenleri ise günümüze kadar gelmiştir. Bunların en büyük kısmı iç narthex'in çapraz tonozlarında görülür. İçeride ise, İmparator kapısından girildiğinde, sağdaki paye tonozunda yine bezeme mahiyetinde yapılmış mozaik süsleme vardır. Muzaffer Ramazanoğlu (1901 - 1958) tarafından 1947 - 1950 yıllarında yapılan araştırmalar sırasında da, geniş dal kıvrımlarından meydana gelmiş bir mozaik süslemenin kalıntıları bulunmuştur.

Ayasofya'da bugün görülen figürlü mozaiklerin hepsi, *İkonoklaşma* akımı 842 de kapandıktan sonra 867'den itibaren yapılmağa başlanmış, Bizans devleti 1261'de yeniden İstanbul'a sahip olduktan sonra da devam etmiş böylece peyderpey yapılmıştır. Bu bakımdan aralarında tarih ve üslup bakımından beraberlik yoktur. Bu dev ölçülü yapının çeşitli yerlerine dağılmış olan bu mozaik resimlerin yerlerinin seçilişinde de Orta Bizans dönemi (842 - 1204) sanatında uygulanmakta olan katı düzene de uyulmamıştır. Fakat şu bir gerçek ki, bugün Ayasofya'nın değişik yerlerinde, adeta serpiştirilmiş halde karşılaşılan bu mozaikler sanat tarihi bakımından olduğu kadar Bizans tarihi bakımından da büyük değere sahip eserlerdir.

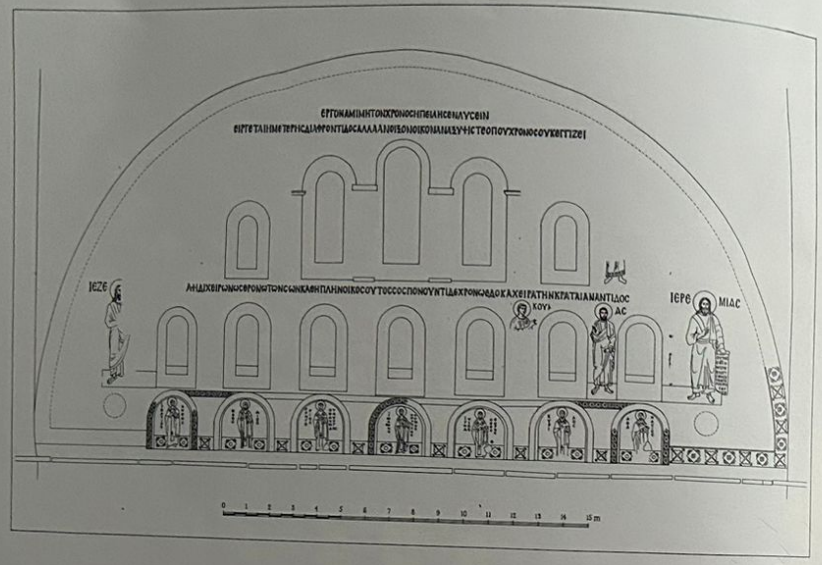

Ana kubbe ve pandantiflerde kerubinler.

Cherubim on the central dome and the pendentives.

Ayasofya cami olduktan sonra resimler :

İstanbul 1453'de fethedilip, Ayasofya camie çevrilirken, içindeki bütün mozaiklerin üzerlerinin kalın badana tabakaları ile kapatılarak gözlerden gizlendikleri yolunda yanlış bir inanış vardır. Hatta bazı yabancı yazarlar evvelce daha da ileri giderek, bütün mozaik resimlerin Türkler tarafından tahrip edildiklerini de iddia etmekten çekinmemişlerdir. Ayasofya mozaiklerinde bugün artık kesinlikle anlaşılmıştır ki, kasıtlı bir tahrip olmadıktan başka, bunların üzerleri de zamanla örtülmüş ve birçoğu uzun süre açık

Kuzey tympanon duvarındaki mozaiklerin şeması (C. Mango'dan)

A diagram of the mosaics on the north tympanon wall (from C Mango).

olarak görülebilmiştir. Bu hususu 1951'de basılan makalemizde kısaca belirtmiştik. Daha sonra Prof. C. Mango, 1962'de basılan bir kitabında yabancı seyyahların Ayasofya'da gördükleri mozaiklere dair yazdıkları kısa notları büyük ölçüde toplamıştır. İstanbul'a 1544 yılında gelen Jérome Maurand, burada konuları *Tevrat*'tan ve *İncil*'den alınmış sahneler gördüğünü, kubbenin ortasını ise bir İsa resminin süslediğini yazar. İstanbul'a 1538'de yaptığı seyahati manzum olarak yazarak 1541'de yayınlayan Bertrandon de La Borderie ile 1551 - 1553'de İstanbul'da olan Nicolas de Nicolay de mozaiklerin varlığını belirtmekle beraber, Türklerin bunların yalnız yüzlerini kapatmış veya gözlerini bozmuş olduklarını bildirirler. 1587'de Ayasofya'yı ziyaret eden Reinhold Lubenau, daha geniş bilgi vererek burada İmparator Konstantinos ile annesi ve eşinin, İsa'nın vaftizi, İsa ve on iki Havarinin resimlerini gördüğünü haber verir. Müslüman seyyahlardan Fas'lı Ebu'el Hasan Ali de 1590'da duvarların yüksek yerlerinde Peygamberlerin, kucağında İsa ile Meryemin resimlerini görmüştür. Zamanla, mozaiklerin üstlerinin örtüldüğü yine seyyahların yazdıklarından öğrenilmektedir. 1651'de Johannes Meyer, mozaiklerden bir kısmının üstlerine yeni badana sürüldüğünü yazmıştır. Nitekim 1672'de Joseph Grelot da Ayasofya'da birçok mozaik

İmparator kapısı üstündeki mozaiğin 1847 - 1849'da mimar G. Fossati tarafından çizilen krokisi (Bellinzona'daki arşiv'den).

A sketch of the mosaic over the Imperial Gate drawn by the architect G. Fossati in 1847 - 49 (from the archives at Bellinzona).

resimler gördüğünden, ancak bunların şimdi üstlerini badana ile kapattıklarından bahseder. Fakat o sırada daha hâlâ belirli olanlar vardır. Nitekim apsis yarım kubbesindeki Meryem henüz belirlidir. 678 - 79'da Cornelius de Bruyn ise, İmparator kapısı üstündeki önünde bir hükümdarın secde ettiği İsa'yı ve Apsis'deki Meryem'i görmüştür. Bu sıralarda bunların sadece yüzleri kapatılmıştır.

İsveç kralı XII. Karl tarafından 1710'da Osmanlı Devletine gönderilen istihkâm subayı Cornelius Loos (1686 - 1738) in çizdiği Ayasofya resimlerinde, mozaiklerden üstlerinin açık olanların bir çoğu görülebilmektedir. Ayasofya'daki resimlerin tamamen badana ile örtülmesi XVIII. yüzyılın ortalarından sonra olmuştur. 1755'de Baron de Tott, mozaiklerin üstlerinin örtülmüş olduğunu, bazı parçaların da sökülerek, yabancılara bahşiş karşılığı verildiğini bildirir. Maalesef bu çirkin tahrip, yabancı seyyahlar tarafından teşvik gördüğünden, günümüze kadar sürmüş ve bazı yerlerde, insan elinin erişebileceği yerlerdeki mozaikler bu yüzden bozulmuştur. Th. Gautier (1811 - 1870) gibi, sanat dostu bir edebiyatçı bile 1853'de bir kaç kuruş karşılığında bir avuç mozaik tanesi aldığını yazar. Bundan sonra, yüzyıl boyunca mozaikleri gören olmamıştır.

Mozaiklerin ilk bulunuşu :

Sultan Abdülmecid (1839 - 1861)'in Padişahlığı yıllarında Ayasofya'da büyük bir onarım yapılması gerekli görülmüş ve bu işi yürütmekle, İtalyan İsviçre'sinden, Ticino eyaletinden gelen mimar Gaspare Trajano Fossati (1809 - 1883) görevlendirilmişti. İstanbul'da bir Rus elçiliği binası yapmak üzere 1837'de buraya gelmiş olan Fossati, kardeşi Giuseppe (1822 - 1891) ile beraber 1847'den itibaren büyük onarıma girişmiştir. 13 Temmuz 1849'a kadar süren bu çalışmalar sırasında, Ayasofya'nın sıva ve badana altında duran bütün mozaikleri meydana çıkarılmış ve Fossati'ler bunların, ileride bir albüm halinde yayınlanmak üzere desenlerini çizmişlerdir. Fossati ilk mozayiği bulduğunda Sultan Abdülmecid'i davet etmiş ve Hünkârın bu eserlerin ortaya çıkarılmasını istemesi üzerine, hepsinin üzerlerini temizlemek yoluna gitmiştir. Abdülmecid başta, bu mozaiklerin açık bırakılmalarını, hatta bir de kendi resminin yapılmasını istemişti. Fakat bazı çevrelerin tepkilerinden çekindiğinden, ileride kolaylıkla açılacak biçimde tekrar kapatılmalarını emretmiştir.

Fossati'nin çalışmaları sırasında Alman mimar W. Salzenberg (1803 - 1887) 1848'de içeri kurulan iskelelerin sağladığı kolaylıkla, rölöveler çizmiş, mozaiklerin de renkli desenlerini çıkararak, bunları 1854'de muhteşem bir albüm halinde yayınlamıştır. Fossati ise tasarladığı eseri bütünü ile bastıramamış, sadece Ayasofya'nın içini, dışını ve çevresini gösteren resimlerden ibaret bir albümü 1852'de yayınlamıştır. Fossati'nin mozaik desenleri günümüze kadar İsviçre'de bir arşivde kalmıştır. Ayasofya mozaiklerini, sanat tarihi 1932 yılına kadar yalnız Salzenberg'in pek de aslına uymayan renkli kopyaları yardımıyla tanıyordu. Yerlerinde ise mozaiklerin bazılarının ancak ana çizgileri bir badana tabakası altında farkediliyordu.

Mozaiklerin yeniden açılması :

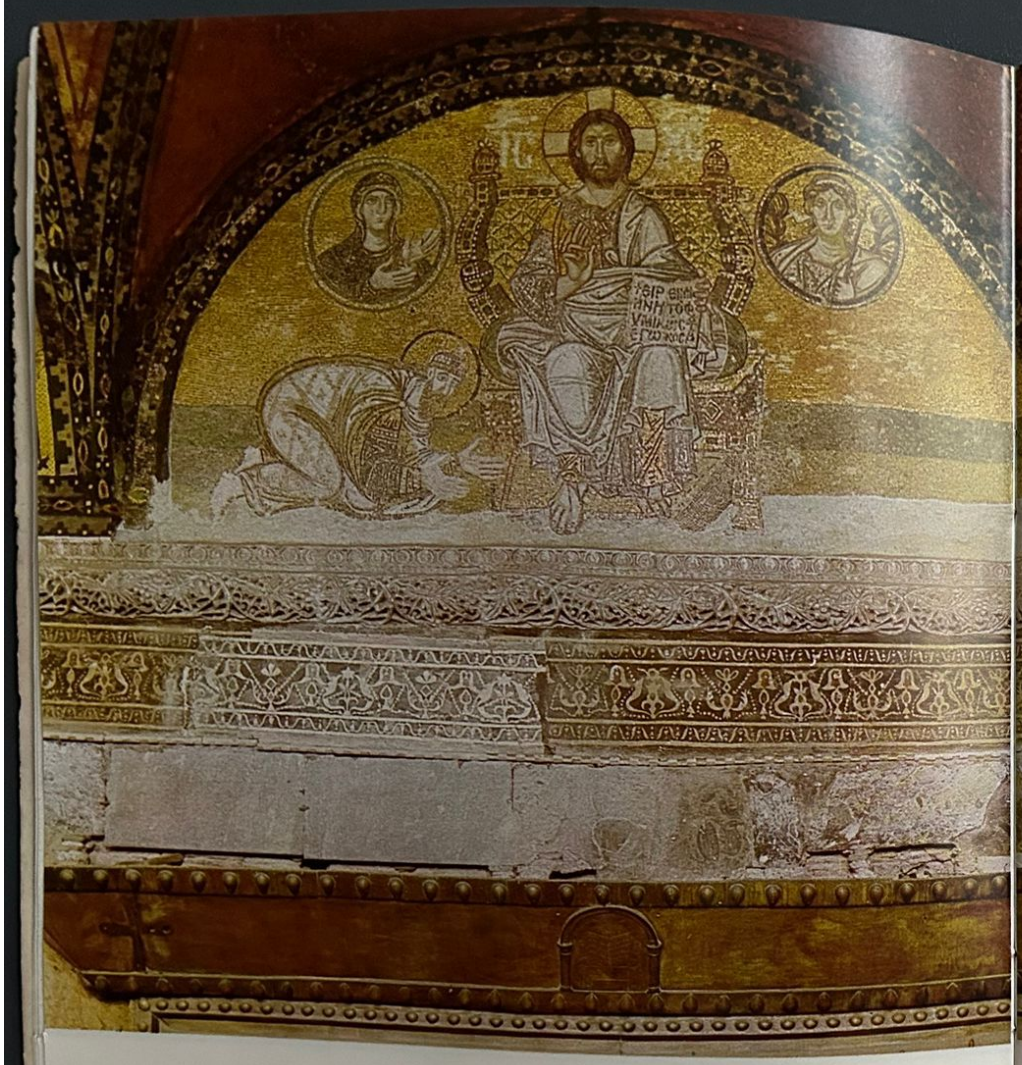
Amerikalı Thomas Whittemore (1871 - 1950) Ayasofya mozaiklerini temizlemek üzere başvurmuş, olumlu iznin verilmesi üzerine de 1932'de çalışmalara başlanarak, ilk olarak İmparator kapısı üstündeki mozaik meydana çıkarılmıştır. Bundan sonra sıra ile başka mozaiklerinin aranmasına başlanmıştır. 1934'de Atatürk'ün isteği üzerine 24 Kasım 1934 de alınan Bakanlar Kurulu kararı ile Ayasofya camilikten çıkarılarak Müzeler İdaresine verilmiş ve 1 Şubat 1935'de resmen Müze olarak açılmıştır. Mozaik araştırmaları aralıklarla 1970'lere kadar sürmüştür. Ayasofya'-

Bema'nın büyük kemerinde bir Baş Melek.

An Archangel on the large arch of the bema.

nın birçok yerinde evvelce Salzenberg ve Fossati tarafından görülen, desenleri çizilen mozaikler öncelikle meydana çıkarılmıştır. Fakat heryerde başarılı olunamamıştır. 1847 - 49'da bazı mozaikler görüldüğü hatta resimleri çizildiği halde, aynı yerlerde yapılan sondajlarda birşey bulunamamıştır. Bundan da, İstanbul'da büyük zararlar veren 10 Temmuz 1894 depreminde bu kısımların sıvaları düştüğünde mozaiklerin de yok olduğu sonucuna varılmıştır. Whittemore, raporunda : «Yedi yıllık çalışmalarımız boyunca, mozaiklerde hiçbir kasıtlı tahrip ve yüzlerin zede-

lenmesi izine rastlamadık» dedikten sonra şu sözleri yazmıştır : «Depremler ve zaman, binayı mozaik resim sanatının birçok şaheserlerinden mahrum bırakmıştır, fakat kalanlar, Ayasofya'yı kullandıkları beşyüz yıl boyunca Türkler tarafından daima korunmuştur». Bizim bu sözlere ekleyebileceğimiz şudur : «Yapılan tahripler, hatıra götürmek isteyen yabancıların isteklerinden doğmuştur».

Narthex'den esas mekâna açılan İmparator Kapısı üstünde Pantokrator İsa önünde secde eden İmparator VI. Leon.

Emperor Leon VI prostrating himself before Christ Pantocrator over the Imperial Gate leading from the narthex into the central space.

II

BUGÜN GÖRÜLEN MOZAİKLER

İmparator kapısı üstündeki mozaik :

XVIII. yüzyıla kadar görülebilen bu mozaiğin resmi Salzenberg tarafından yayınlanmış ve 1932'e kadar pek çok yayına girmiştir. Whittemore tarafından 1932'de temizlenmiştir. Burada o çağın Bizans İmparatorluk tahtının bir benzeri olan muhteşem bir taht üzerinde oturan Pantokrator (Kâinatın hâkimi) İsa tasvir edilmiştir. Ayakları dibinde secde eder durumda bir İmparator görülür. Altın zeminin iki üst boşluğunda ise birer madalyon çerçeve içinde Meryem ile bir Başmelek tasvir edilmiştir. Bu İmparator, VI. Leon (886 - 912) olarak teşhis edilmektedir. Bu duruma göre mozaik X. yüzyılın başlarına ait olarak tarihlenebilir. Tip bakımından da, Berlin de bulunan bir fildişi levha üzerindeki portreye çok uyması bu teşhisi destekler. İmparatorun, bütün hükümdarlık alâmetleri ile giyinmiş ve kuşanmış olarak bu resimde secde etmesi, gerçekte alttaki kapıyı geçerken yaptıkları hareketi tasvir eder. İsa son derecede süslü, değerli taşlar ve incilerle bezenmiş bir tahtta oturmakta ayakları bir seki üstüne basmaktadır. Sağ eli takdis işaretini yapmakta, sol eliyle ise, dizi üzerinde açık duran bir kitabı tutmaktadır. Kitabın sahifeleri üstünde İoannes İncil'inden alınan iki cümle okunur : *«Size selâmet olsun»* (Yuhanna, XX,19), *«Ben dünyanın nuruyum»* «Yuhanna, VIII, 12). İsa'nın yüzü, İlkçağın Baş Tanrısı Zeus'un ve «İyi edici» Tanrısı Asklepios'un heykellerindeki görünüm ve ifadeye sahiptir. Böylece onun Tanrı'lık ve aynı zamanda «Kurtarıcılık» (Soter) vasıfları, Antik sanattan alınan bir görünüm içinde belirtilmiştir. İki kenardaki madalyonların birinde Meryem tasvir edilmiştir. Ötekinde ise Kilise'nin koruyucusu Başmelek Cebrail (Gabriel)'in tasvir edildiği tahmin olunabilir.

Güney - Batı girişi üstündeki mozaik :

Güney'den binanın içine geçit veren dehlizdeki kapının üstünü süsleyen mozaik pano, 1933 - 1934'de temizlenmiştir. Üzerinde geçmiş zamanlara ait hiçbir tahribat izine rastlanmamıştır. Mozaik, Fossati tarafından Ayasofya'da işler bitmek üzere iken 1849 Şubatında bulunmuş, Sultan Abdülmecid bu mozaiğe kendi resminin de ilâve edilmesini bir an düşünmüştür. Tamamen simetrik bir düzene sahip olan bu mozaikde, yine altın mozaiklerden meydana gelmiş bir zemin ortasında, arkalıksız bir taht üzerinde oturan bir Meryem bulunmaktadır. Meryem'in ayakları kenarları değerli taşlarla bezenmiş bir seki üstüne basar. Önde dar, arkada daha geniş olmak üzere ters perspektife göre çizilmiş

olan bu sekinin üst yüzü gümüş mozaiklerle kaplıdır. Bizans sanatında altın mozaiklerin çok bol olmasına karşılık, gümüş mozaiklere son derecede az rastlanır. Meryem Bizans sanatında daima görüldüğü gibi koyu lâcivert bir kıyafet (*maphorion*) ile giyimlidir. Başörtüsünün kenarında ince altın bir zırh, alnında ve omuzlarında küçük birer altın haç işlenmiştir. Başının iki yanındaki madalyonlarda ise METER ve THEOU yâni «Tanrı Anası» olduğunu ifade eden kelimelerin kısaltılmış, marka haline sokulmuş monogramları bulunmaktadır.

Meryem'in kucağında tuttuğu İsa, ise sağ eliyle takdis etmekte sol eliyle dizine dayalı bir tomarı tutmaktadır. Yüz ifadesi bakımından bu herhangi bir «çocuk» gibi değildir. Bir hale ile çevrili olan bu baş, yetişkin, bilgiç bir insan ifadesine sahiptir. Bu onun Tanrı'ya yakın bir mistik varlık olduğunu gösterir. Üzerinde elbise (*himation*) altında ise bir *Khiton* denilen iç elbisesi vardır.

Meryem'in iki yanında ayakta duran iki İmparator, ona ellerinde tuttukları birer modeli sunmaktadır. Bunlardan Meryem'in solundaki, Hıristiyan İstanbul'un kurucusu I. Konstantinos'dur. Adı, yanına yukarıdan aşağıya doğru koyu mavi - siyah harflerle yazılmıştır : «*Azizler arasında büyük İmparator Konstantinos*». İmparator Konstantinos yaşadığı çağın, yâni IV. yüzyılın değil mozaiğin yapıldığı dönemin kıyafeti ile giyimlidir. Kıyafeti bir gömlek, bunun üstünde *divitission* veya *dalmatica* denilen bir kaftan ile giyimlidir. Bunların da üstüne altın sim işlemeli *loros* denilen atkı atılmıştır. İmparatorun başında ise bir taç bulunmaktadır. Yüz, Konstantinos'un yüz çizgilerini veren gerçek bir portre değildir. Sadece idealleştirilmiş bir görünümdür. İmparatorun ellerinde takdim ettiği model ise bir şehir sembolüdür. Etrafını surların çevirdiği bu şehrin Bzyantion yâni İstanbul olduğu kolaylıkla anlaşılır. Ortada büyük bir kapısı ve kuleleri olan surların çevirdiği şehrin içinde sadece iki bina işaretlenmiştir. Bunlardan birinin ilk Ayasofya diğerinin Senato olduğu tahmin edilir.

Bunun simetriği olan diğer figür ise yanındaki yazıdan anlaşıldığına göre : «*Hatırası ünlü İmparator İustinianos*»'dur. Zaten elinde Meryem ve İsa'ya takdim ettiği Ayasofya modeli de bunu açıkça belirtir. Bu hükümdar da ötekinin benzeri ve onun gibi giyimlidir. Bu da gerçek İustinianos'un yüz çizgilerini veren bir portre sayılamaz. Elinde tuttuğu Ayasofya modeli, büyük kubbesi ile, mozaiğin içinde bulunduğu binayı temsil etmektedir. İmparatorun tam elinin hizasındaki kule biçimindeki ekin ise *horologion* (bu hususda Ayasofya'nın mimarisine bakınız) olduğu sanılmaktadır. Meryem, 626'da Avarların Bizansa korkulu günler yaşatan

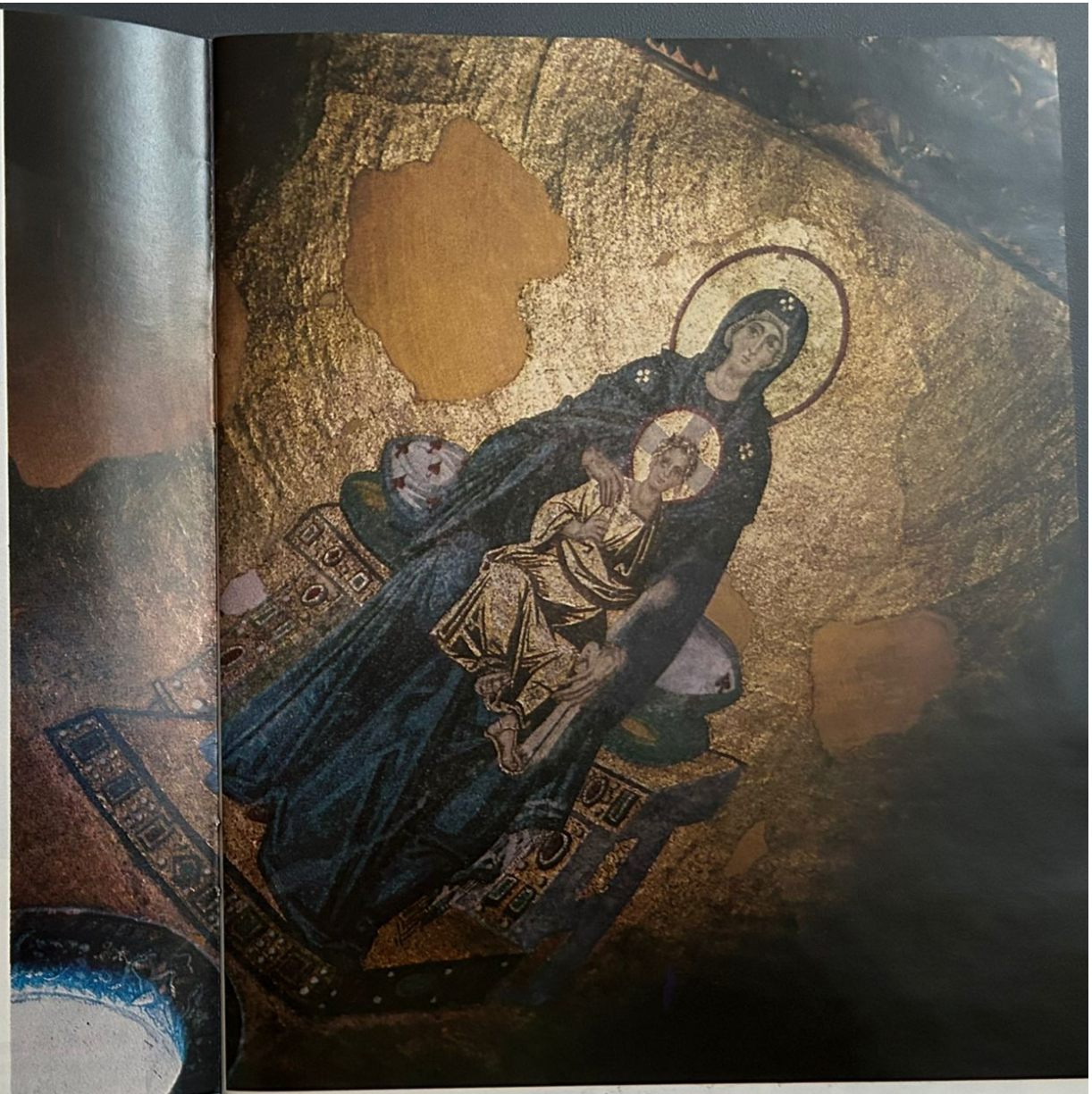
Güney dehlizdeki ara kapağı üstünde Meryem ve İmparator Konstantin ile İustinianos.

The Virgin with the Emperors Constantine and Justinian over the doorway of the south vestibule.

kuşatmasından sonra şehrin koruyucusu ilân edilmişti. Burada da onun şehir ve kilisenin koruyucusu olduğu belirtilmiş olmaktadır. Aynı zamanda burada iki İmparatorun alelade fanilerin üstünde, «Tanrı'nın tayin ettiği» varlıklar oldukları da seyirciye gösterilmektedir. Bu mozaiğin İmparator II. Basileios (976 - 1025) tarafından 986 - 994 yılları arasında yaptırılan onarım dönemine ait olduğu ileri sürülmüş ve bu görüş genellikle kabul edilmiştir.

Apsis yarım kubbesindeki ve Bema kemerindeki mozaikler :

Gerek Fossati gerek Salzenberg tarafından herhalde 1847 - 49'da tamamen üzeri açılmadığından çok yanlış bir biçimde krokileri çizilen bu mozaik de tamamen ortaya çıkarılmıştır. Ayasofya'nın apsis yarım kubbesini süsleyen mozaik, buradakilerin en güzelidir. Ancak çok yüksekte oluşu aşağıdan iyice görülmesini önlemektedir. Bu mozaiği daha iyi inceleyebilmek için yukarı kat galerisine çıkmak ve en doğudaki aralıktan bakmak gereklidir. Burada altın bir zemin ortasında, arkalıksız ve değerli taşlarla süslü bir taht üzerinde oturan Meryem (*Theotokos*) tasvir edilmiştir. Kucağında ise, İsa bulunmaktadır. Meryem'in koyu lâcivert renkte sade ve bütün vücudunu saran kıyafeti, etrafını çeviren altın zemin ile tam bir kontrast teşkil eder.

Apsis yarım kubbesinde Meryem.

The Virgin Mary in the semi - dome of the apse.

Meryem'in yine alnında ve omuzlarında birer altın haç vardır. Meryem'in ayakları ise kenarları değerli taşlar ve incilerle süslü gümüş mozaiklerle kaplı bir seki üzerine basar.

Apsis'in büyük kemerinde yine altın zemin üzerine mozaiklerle işlenmiş, bir yazı bulunuyordu. Bu yazının bugün yalnız başlangıcından üç ve sonundan dokuz harf görülür. Bunun tamamı, tek elyazması Heidelberg'de bulunan, X. yüzyıl sonlarında Konstantinos Kephalas tarafından yazılmış *Anthologia Palatina* adı verilen derlemede bulunmaktadır. Bu yazıda «*Sahtekârların bir vakit burada bozdukları resimleri, salih İmparatorlar yeniden yaptırdılar*» deniliyordu. Burada *Sahtekâr* olarak anılanların *İkonoklastlar* oldukları kolaylıkla anlaşılır. Bu yazıdan ve Patrik Photios'un 29 Mart 867'de yaptığı konuşmada, Theotokos resminin *yeniden* yapılmış olmasından bahsettiğine göre, bu mozaik bu tarihte şimdiki görünüşü ile tamamlanmış olmalıdır. Böylece Apsis'deki Meryem mozaiği, İkonoklaşma akımının sona ermesinin arkasından yapılan en eski resim olmaktadır. Meryem'in başı ve omuzları etrafındaki altın zeminde geniş bir yama izi fark edilir. İznik'de Koimesis ve Selânik'de Ayasofya kiliselerinde de olduğu gibi, burada İkonoklaşma akımı sırasında büyük bir haç resminin yapıldığına, sonra bunun yerine bugün görülen Meryem - Theotokos'un işlendiğine ihtimal verilebilir. Şu muhakkak ki, bu yama dışındaki altın zemin VI. yüzyıldan kalmıştır.

Bema tonozundaki Apsisin önündeki geniş ve büyük beşik tonozun iki tarafında başlagıcında karşılıklı birer Başmelek resmi yer alıyordu. Bunlardan sağdaki Cebrail, soldaki ise Mikhail'i tasvir ediyordu. Bugün iki mozaikden sağdakinin oldukça tamam bir durumda olmasına karşılık soldakinin yalnız kanadının ucu kalmıştır. Etrafında çiçekli zengin bir bordür bulunan bu Başmelek mozaikleri yine altın zemin üzerindedir. Görülen Cebrail figürü meleği ayakta tasvir eder. İki büyük kanadının uçları aşağı sarkmaktadır. Başmeleğin üzerinde, Bizans Saray ileri gelenlerine mahsus bir tören elbisesi bulunmaktadır. İç elbisesi eteği sim işlemeli koyu renkte üstündeki bol beyaz pelerin altın işlemeli geniş bir band (*tablion*) ile süslenmiştir ki, bu İmparatorlara ve saray ileri gelenlerine mahsus bir alâmettir. Sol elinde bir küre sağ elinde ise uzun bir sancak gönderini tutmaktadır. Bu sopanın yukarı ucunda, benzeri resimlerde olduğu gibi üç Hagios (Aziz) kelimesinin bulunduğu muhakkaktır. İznik'de 1923'de yıkılan Koimesis kilisesinin de bema kemerinde buna benzer Başmelek mozaikleri vardı. Saçları bir kurdelâ ile bağlanmış olan Başmeleğin yüzünün güzel olmasına özen gösterilmiştir. Bu Başmelek mozaiklerinin, Apsis yarım kubbesindeki Meryem'den az sonra, IX. yüzyıl sonlarında yapıldıkları tahmin edilmektedir.

Yan neflerin üst duvarlarındaki mozaikler :

Yan neflerin üstündeki güney ve kuzeyde büyük kemerlerin içlerini dolduran pencereli duvarların *(tympanon)* yüzleri de mozaiklerle süslenmişti. Fossati tarafından meydana çıkarılarak krokileri çizilen, Salzenberg'in de kitabında renkli olarak bazıları yayınlanan bu mozaikler bir kaç sıra halinde idi. Her iki duvarda da en yukarıda ve iki pencere dizisi arasında bir boydan bir boya uzanan ve ancak birkaç harfleri görülebilen yazıların tamamının, Batı'daki bazı elyazmalarında bulunduğu sanılmaktadır. Her iki duvardaki yazılarda genel anlam olarak : «*Bu, dünyanın gözbebeği olan yapının, bazı talihsizliklere uğradıktan sonra, Tanrının koruyuculuğu altında ihya olduğu, zamanın bu benzersiz yapıyı yıkmak istediği fakat bizim yardımımızla bunun önlendiği*», hayli çapraşık ve süslü bir ifade ile belirtilmektedir. Bu yazıdan anlaşıldığına göre, *tympanon* duvarlarının mozaik süslemeleri, Ayasofya'da büyük ölçüde onarım yaptıran bir İmparatorun eseridir. Bunun kim olabileceği kesinlikle bilinemez ise de 869 depreminden sonra I. Basileios (867 - 886)'un yaptırdığı onarım akla gelmektedir. Alt pencere dizisinin başlarında Tevrat Peygamberlerinin resimleri olduğu bilinir. Duvarların en alt kısmında sıra - yedi nişin herbirinin içlerinde ise Azizler arasına girmiş kilise büyüklerinin resimleri yer almıştır. Kuzey duvarında bunlardan üç tanesi meydana çıkarılmıştır. Yuvarlak kemerli bir çerçeve içinde cepheden (*frontal*) olarak tasvir edilen bu figürler altın zemin üstünde, din adamlarına mahsus, üzerleri siyah haçlarla süslü beyaz elbiselerle giyimlidirler. Ellerinde incilerle süslü birer kitap tutarlar. İki yanlarında iri siyah harflerle yukarıdan aşağıya adları yazılmıştır. Burada soldan itibaren birinci nişte Genç İgnatios, dördüncüde İstanbul Patriği İoannes Khrysostomos, altıncı nişin içinde de Antakya Piskoposu olan İgnatios Theophoros tasvir olunmuştur. En doğudaki yedinci nişde bulunması gerekli Athanasios'un, deseninin Fossati tarafından çizilmiş olmasına rağmen 1960'da yapılan araştırmada bu mozaikden sadece bazı kalıntılar ortaya çıkarılmıştır. Nişlerin başlangıcında ve sonlarında birer madalyon halinde monogramlar bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan yalnız bir tanesi 1960'da temizlenmiştir. Harfler sadece *kyrie* kelimesini ifade etmektedir. Eğer diğer mozaik madalyonlar sağlam kalabilmiş olsa onlarda, bu mozaikleri yaptıran İmparatorun adını bulmak belki mümkün olacaktı.

Deisis kompozisyonu :

Güney taraftaki yukarı kat galerinin bir bölümündeki duvarda aslında 6x4m. 68 ölçüsünde olan büyük bir mozaik

pano vardır. Burada konu bir *Deisis*, yâni Mahşer günü İsa'dan Meryem ve İoannes Prodromos'un insanlık için yardımcı olmasını dilemeleridir. Deisis mozaiği Fossati tarafından bulunmuş, kopyası alındıktan sonra da üstü sıvanarak örtülmüştü. 1934 - 1935 yıllarında yeniden meydana çıkarılan bu resmin yarı kadarı bozulmuştur. Bunun, hemen yandaki pencereden gelen hava tesirlerinden olduğu sanılmaktadır. Alt kısmındaki tahribat da herhalde insan eliyle yapılmış olmalıdır. Deisis mozaiğinin kalanı bile, onun Bizans sanatının en önemli eserlerinden biri sayılmasına yeterlidir.

Burada altın zemin içinde ortada büyük bir İsa, eksenı teşkil eder. Başının gerisinde haçlı bir hâle vardır. Sağ eli takdis işaretini yapmakta, sol eliyle de ciltli bir kitap tutmaktadır. Üçlü grubun ikinci şahsı, İsa'nın sağında Meryem'dir. Solunda ise İoannes Prodromos (Vaftizci) bulunmaktadır. Meryem ve İsa'nın adları, siyah harflerle kısaltılmış olarak yukarı kısımda görülür. Hagios İoannes'in ise sadece adı kısaltılmış, Prodromos kelimesi ise tam olarak yazılmıştır. İsa haşmetli bir görünüme sahiptir. Ondan yardım dileyen Meryem ve İoannes'in yüzleri büyük bir başarı ile işlenmiştir. Bilhassa İoannes, İncil'de anlatıldığı portreye uygun olarak, çölde ve dünya nimetlerine uzak olarak yaşamış bir münzevi (*asket*)'in ifadesini aksettirir. Her ikisinin de yüzlerinde Mahşer gününde insanların ıstırabını dile getiren ifade okunur. Onlar bu günde kurtuluşun İsa'dan olacağına inanıldığını sembolleştirirler. İsa bu büyük mahkeme günü, yumuşak, şefkat dolu fakat Tanrı katına erişecek kadar yüceleştirilmiş bir varlık olarak belirir.

Bu üç figürde, İlkçağın Hellenistik dönem tasvir sanatının prensiplerini açık olarak bulmak mümkündür. Bu husus bilhassa İoannes'in yüzünde belirlidir. Istırabı belirten kaş biçimi ve gözler, Vatikan müzesindeki meşhur Laokoon heykel grubunda, yılanların sarıldığı çocukların arasındaki babanın yüz ifadesiyle yakın bir benzerlik gösterir. Deisis panosunda mozaik tanelerinin düzenlenişindeki harmoni ve ustalık da ayrıca dikkate değer. Yüzlerin *modelé* ve canlılığı, sanki fırça ile yapılmış gibi renklerin seçilmesi ve dağılması ile başarılmıştır. Hacim değerini belirtmek için gölgeleri yapmada kullanılan aynı rengin çeşitli kademelerdeki nüansları şaşırtıcı bir zenginliğe sahiptir. İlkçağ resim sanatının ana prensiplerinin Bizans sanatında bütün Ortaçağ içinde yaşadığını en güzel gösteren örnek bu Deisis mozaiğidir.

Bu resmin tarihlenmesinde değişik görüşler ileri sürülmüştür. Genellikle kabul edilen tarih XII. yüzyıldır. Ancak, bunu XI. yüzyıla indiren olduğu gibi (Morey), XIII. yüzyılın

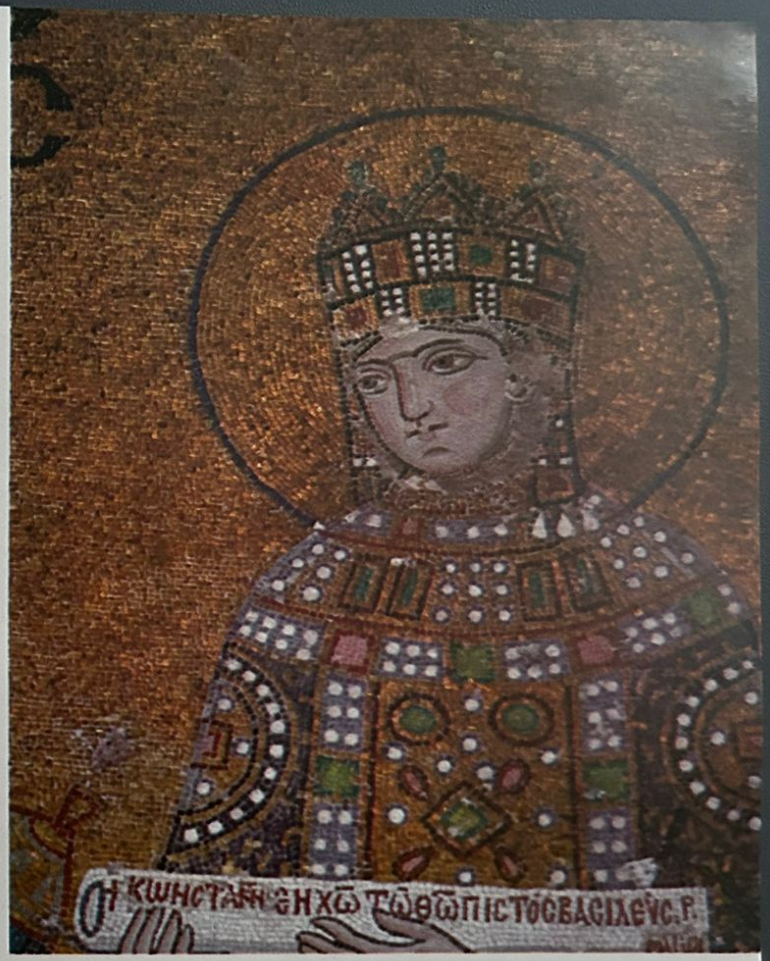
Deisis'de ortadaki İsa.

The Christ in the center of the Deesis.

sonlarına (Demus, Talbot Rice) ve hatta daha geç bir döneme çıkaranlar ve Venedik'ten gelen ustalara bağlamak isteyenler (Galassi) de olmuştur. Bizce Deisis mozaiği bir XII. yüzyıl eseridir.

İmparator IX. Konstantinos ve Zoe mozaiği :

Sağdaki yukarı kat galerinin doğu duvarında bir pencerenin iki yanında birer mozaik panonun varlığı 1847 - 49' da Fossati tarafından anlaşılmış, hatta bunların krokileri çizilmişti. Bu mozaikler 1935 - 1938 yıllarında tekrar açılmıştır. Bunlardan solda olanının (ölçüleri 2m.40x2m.44), altında 35 cm. yüksekliğinde bir bölüm eksiktir. Bunda ortada arkalıksız bir taht üzerinde oturan İsa'nın iki yanında bir İmparator ile bir İmparatoriçe tasvir olunmuştur. Başları üzerindeki üçer satırlık yazılardan, erkeğin «*Romalıların inançlı hükümdarı, Tanrı'nın İsa'sının bendesi Konstantinos Monomakhos*» olduğu, kadının ise «*Çok dindar Augusta Zoe*» olduğu öğrenilmektedir. Kadının elindeki fermanın üstünde de, İmparatorun başı üstündeki yazı aynen tekrarlanmıştır. Burada görülen kişiler VIII. Konstantinos (1025 - 1028)'in kızı Zoe ile üçüncü kocası IX. Konstantinos Monomakhos (1042 - 1055)'dir. Dikkatle bakıldığında erkeğin adının iki yerde de kazınmış ve bugün görülen biçimde bozuk bir şekilde yazılmış olduğu görülür. İmparatorun başı da kazınarak yerine şimdiki portre işlenmiştir. Bundan anlaşıldığına göre, bu mozaikde esasında başka bir İmparatorun portresi bulunuyor ve onun adı okunuyordu. Bunlar sonra değiştirilmiştir. Kadının da başının değiştirilmiş olduğu farkedilir. Bu durum birçok hipotezlerin ileri sürülmesine yol açmıştır. Bunlardan ilki, burada Zoe'nin ilk kocalarından biri, III. Romanos Argyros (1028 - 1034) veya IV. Mikhael (1034 - 1041) tasvir olunmuş, sonra bunların adları ve resmi kazınarak şimdiki yazı yazılmıştır. Fakat Zoe'nin de resminin kazınmış ve yeniden yapılmış olması çözümü zor bir problem yaratır. Belki de mozaik Zoe adına başka bir İmparatoriçe ile kocası için yapılmışken, sonra, Monomakhos'un eşi olan Zoe tarafından benimsenmiştir. Bu mozaik, yaklaşık olarak XI. yüzyıla ait olarak kabul edilebilir. İmparator ve eşinin belirli kutsal bir günde Kiliseye, belirli bir sayıdaki bir para bağışı yaptıklarını belirtmektedir. Ortadaki Pantokrator (Kâinatın hâkimi) İsa, sağ eliyle takdis işareti yapmakta sol eliyle incilerle bezenmiş cildi olan Kutsal Kitabı tutmaktadır. Başının iki yanında IC ve XC harfleri ise İesus Khristos adının kısaltmalarıdır. İmparator, değerli taşlar ve incilerle bezenmiş X - XII. yüzyıl Bizans hükümdarlarının tören elbisesi (*divitission* ve *loros*) ile giyimlidir. Başında da *modilios* denilen taç bulunmaktadır. Kırmızı sakallı olarak tasvir edilen yüzü, IX Konstantinos'un sikkelerindeki resmine ve onu tanımış olan tarihçi Psellos'un yazdıklarına tam bir uygunluk gösterir. İmparator iki eliyle yaptığı para bağışı kesesini tutmaktadır.

İmparatoriçe Zoe'nin portresi.
A portrait of Empress Zoë.

İmparatoriçe ise, aynı şekilde süslü birer tören elbisesi ile giyimlidir ve başında zengin bir taç vardır. İki elinde bağışı belgeleyen kağıt tomarını tutar. Kadın, ufak yapılı, ince yüz çizgili ve hayli genç görünüşlü bir kişi olarak tasvir olunmuştur. Halbuki Zoe'nin daha ilk evliliğinde bile (1028) ilerlemiş bir yaşda olduğu bilinir. Ancak bu kadının, çok yaşlandığında bile bir genç kız tazeleğine sahip olduğunu, onu yakından tanımış olan Psellos yazmaktadır. Böylece bu mozaik, Bizans tarihinin çapraşık bir döneminin tarihi ile yakından ilgili olduktan başka, Bizans saray kıyafetleri ve gerçekçi portre sanatı hakkında iyi bilgi sağlamaktadır.

İmparator II. İoannes Komnenos ailesi mozaiği :

Pencerenin sağ tarafındaki pano ötekinden yüz yıl kadar sonra, İmparator II. İoannes Komnenos (1118 - 1143) ile eşi Macar asıllı Eirene ve oğulları Alexios'u tasvir etmektedir. Kompozisyonun ortasında kucağında İsa ile ayakta duran Meryem yer almaktadır. İmparator ve eşinin başlarının üstünde ve aşağıya doğru, «*Romalıların hükümdarı porphyrogennetos İoannes Komnenos*» ile «*Dindar Augusta Eirene*»nin adları yazılmıştır. Babası tarafından tahta 1122'de ortak edilen Alexios'un portresi ise, bu panonun yanında çıkıntı yapan payenin bir yüzüne sıkıştırılmıştır. Yazılarda okunan *prophyrogennetos* ünvanı (porfir salonda doğmuş), bir hükümdarın, babasının saltanatı sırasında dünyaya geldiğini belirten bir soyluluk işaretidir. Bu mozaik de, öteki gibi bir para bağışının hatırası olarak yapılmıştır.

II. İoannes Komnenos, Bizans tarihine en iyi hükümdarlardan biri olarak geçmiştir. Onun döneminde Devlet güçlü bir duruma geçmiştir. Bu esmer fizikli İmparator tarihteki kişiliğine uygun biçimde vakur bir eda ile tasvir edilmiştir. Eşi Eirene ise Macar kralı Laszlo'nun kızıdır. İki örgülü sarı saçları, açık gri gözleri ve pembe yanakları ile bu kadının Orta Avrupalılara özel tipde olduğu açıkça belirtilmiştir. Çok süslü ve değerli taşlarla bezenmiş tören elbisesi içinde, Bizans çevresini yadırgamış bir görünüştedir. Kenara sıkıştırılmış olan büyük oğlu Alexios'un portresi ise tam bir gerçekçilik gösterir. Tarihden bilindiğine göre 17 yaşında 1122'de tahta ortak edilen bu prens, pek az sonra veremden ölmüştür. Portresinde bu genç veliahtın, vaktinden önce çökmüş, kırışıklıklar ile kaplı hastalıklı yüzü gâyet başarılı biçimde belirtilmiştir. Bu portre aynı zamanda mozaiğin tarihlenmesine de yardımcı olmakta ve 1122 yılı etrafında yapıldığını ortaya koymaktadır. İoannes Komnenos ailesi mozaiği Bizans portre sanatının gerçekçi tarafını en iyi gösteren örneklerdendir. Burada kişiler, ideal şekle sokulmaksızın, oldukları gibi tasvir edilmiştir.

Galerinin doğu duvarında İmparator II. İoannes Komnenos ve eşi Eirene'nin portleri - ortada Meryem.

The portraits of Emperor John II Comnenus and his wife Irene, with the Virgin Mary in the center, on the eastern wall of the gallery.

İmparator Alexandros mozaiği :

Kuzey galeride, kubbe kemerini taşıyan ilk payenin içinde olan bu mozaik Fossati tarafından resmi çizilmesine karşılık, sonra üstü kapatıldığından bütün aramalara rağmen önce bulunamamış, ancak 1958'de meydana çıkarılmıştır. Ayasofya'nın günümüze kadar hiç zarar görmeden gelmiş bir mozaiğidir. Çok ücra ve karanlık böyle bir yere bu portrenin yapılışına bir anlam verilemez.

İmparator Alexandros, ayakta ve cepheden olarak altın bir zemin üzerine işlenmiştir. İki yanında ikişerden dört madalyon içinde, Alexandros adı tam olarak yazıldıktan (sağda en üstte) başka monogramlar halinde de ünvan-

İmparator Alexandros'un portresi.

A portrait of Emperor Alexander.

ları belirtilmiştir. Üzerinde incili ve taşlarla bezenmiş tören kıyafeti olan hükümdarın sağ elinde bir tomar, sol elinde ise bir küre vardır. İmparator kapısı üstünde secde eder durumda portresi olan kardeşi VI. Leon (886-912)'nin tahta ortak yaptığı Alexandros, tarihe son derecede silik bir kişi olarak geçmiştir. Devlet idaresini Leon'a bırakarak, sarayda vaktini hoşça geçiren Alexandros ancak Leon'un ölümü ile 912'de yalnız başına idareyi almak zorunda kalmış ve on üç ay sonra 913'de, 43 yaşında iken ölmüştür. Bu mozaik herhalde onun tek başına Bizansı idare ettiği bu kısa dönem içinde 912-913 yıllarında yapılmış olmalıdır.

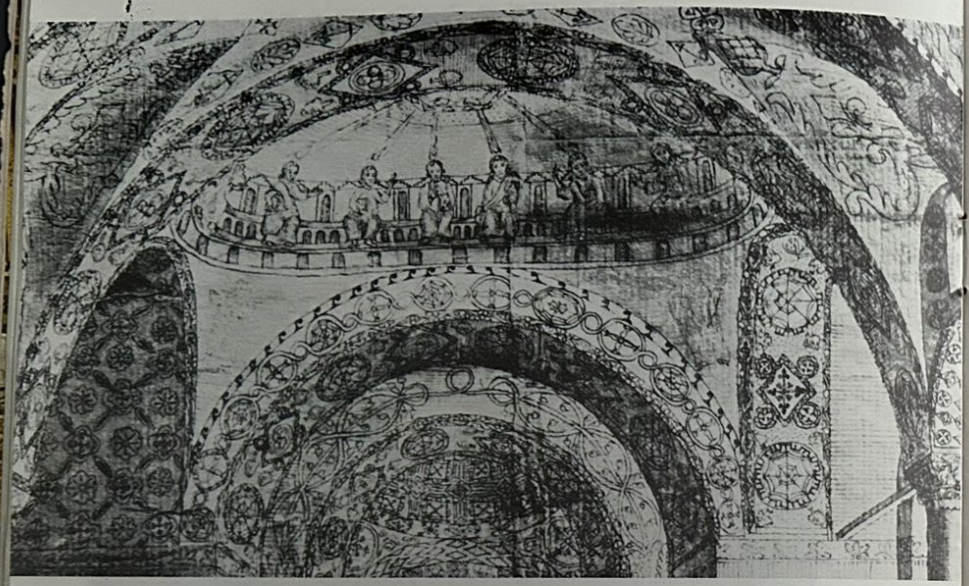
Galeride Deisis (İsa, Meryem ve İoannes Prodromos) üçlüsü.

The Deesis trinity (Christ, Mary and John the Baptist) in the gallery.

Yukarı katta güney - batı odalardaki mozaikler :

Narthex'in üstündeki büyük salonun ucunda, Ayasofya'nın güney - batı köşesinde bir rampa ve bazı mekânlar vardır. «Papaz odaları» olarak adlandırılan bu mekânların

Bizans dönemindeki Patrikhane'nin özel bir bölümünü teşkil eden ve bazı toplantılar ile törenlere sahne olan *Sekroton* denilen salonlar olduğu sanılmaktadır. Büyük ve küçük *Sekroton* adı verilen bu odaların duvarlarında, Türk devrinde üzerleri hiçbir vakit kapatılmamış bazı mozaikler vardır. Zamanla hayli bozulmuş durumda olan bu mozaiklerden bir kısmı, geniş dal kıvrımlarından meydana gelen, VI. yüzyıla ait bezeme motifleridir. İkonoklaşma döneminin Patriği Niketas'ın, 768 - 769'da Küçük Sekreton'daki resimleri kazıttığı bilinir. Rampa'nın üstündeki mekânda bulunan mozaik haçlar bu tahribi atlatmış olmalıdır. Büyük mekânda, galeriye açılan kapının üstündeki alınlıkda ise bir Deisis kompozisyonu yer alır. İsa, Meryem ve İoannes'den meydana gelmiş olması gereken bu grubun üçüncü kişisi, İoannes tamamen bozulmuştur. Bu salonun diğer kısımlarındaki aziz resimlerinden ise sadece parçalar kalmıştır. Bunlar arasında Havarilerden Petrus, Andreas, Lukas (?), Simon Zelotes Peygamber Ezekiel, İmparator I. Konstantinos, Helena (?)'nın resimleri olduğu teşhis edilmiştir. Burada ayrıca Patriklerden Germanos (715 - 730), Nikephoros (806 - 815) ile Tarasios (784 - 806) ve Methodios (843 - 847)

İsveçli mühendis Loos'un 18. yüzyıl başlarında çizdiği resimlerde güney galeride bir mozaik (Bu mozaik bulunamamıştır).

A mosaic in the south gallery from a drawing by the Swedish engineer Loos at the beginning of the 18th century. (This mosaic has not been found.)

İsveçli mühendis C. Loos'un 18. yüzyıl başlarında çizdiği resimlerden, doğudaki büyük kemerlerde ve apsis'de Meryem mozaiği örtülmemiş olarak görülüyor.

The mosaic of the Virgin in the apse and the mosaic of the large arches on the east as seen uncovered in the drawings of the Swedish engineer Loos at the beginning of the 18th century.

un nisbeten iyi durumda portreleri bulunmaktadır. Bu salonların figürlü mozaik süslemesinin, İkonoklaşma dönemi 842'de kapandıktan sonra 850 - 860'a doğru yapıldıklarına ihtimal verilmektedir.

Kubbe pandantiflerindeki melekler :

Ayasofya'nın büyük kubbesine geçişi sağlayan dört üçgenin (pandantif - bingi) satıhlarında birbirinin tam benzeri olmayan dört melek (*hexapteryga*) resmi işlenmiştir. Bunların dördü de esasında mozaikle yapılmıştı. Ancak batıdaki iki tanesi, daha Bizans çağında bozulduklarından fresko olarak tamamlanmışlardı. Bunların üzerleri hiçbir vakit örtülmemiştir. Fossati onarımı sırasında, yüzleri altın yaldızlı oval bir yıldız ile kapatılmış olup, bugün de öyle durmaktadır. Yalnız bir kafa ve kanatlardan ibaret olan bu meleklerin Kerubin mi yoksa Serafin mi oldukları hususunda tartışma vardır. Schneider'e göre bunlar Kerubin, Wulff, Antoniades ve Mango'ya göre ise Serafin'dir.

BULUNAMAMIŞ MOZAİKLER

Ayasofya'nın mozaik süslemesinin çeşitli kaynaklardan varlığı bilinen hatta çizim resimleri olan bazıları henüz bulunamamıştır. Bunlardan üzerleri açılmayanlardan başka, yeri bilinemeyenler ve bir de 1894 depreminde dökülmüş olanlar vardır. Bu mozaiklerden de burada kısaca bahsetmeği uygun görüyoruz.

Kubbe'deki Pantokrator İsa :

Büyük kubbenin ortasında VI. yüzyılda büyük bir haç vardı. Bilinmeyen bir dönemde, herhalde 842'den az sonra buraya bir İsa resmi işlenmişti. Bu mozaik 989'da bozulmuş, 1346'da da tamamen dökülmüştür. V. İoannes Palaiologos (1341 - 1391) döneminde 1355 yıllarındaki onarımda buraya, 11m. çapındaki madalyon içine büyük bir Pantokrator İsa mozaiği yapılmıştır. XVII. yüzyıl ortasına kadar bu mozaik görülebiliyordu. En son olarak bahseden seyyah 1652 tarihinde görmüştür. Bu tarihden sonra bu mozaik örtülerek buraya bir yazı yazılmış. Fossati'nin onarımı sırasında da hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi, bugün görülen *Sûre*'yi yazmıştır. Altında İsa mozaiğinin hâlâ durup durmadığı bilinmez.

Doğu kemerindeki mozaikler :

Ayasofya'nın ana kubbesini taşıyan büyük kemerlerden doğudakinin bir takım mozaiklerle bezenmiş olduğu bilinir. Hatta bunların resimleri de vardır. Burada tam ortada İsa için hazırlanan kutsal taht *(Hetoimasia)* görülüyordu. Kemerin kuzey tarafında yukarıda, iki elini açmış niyaz eder durumda *(orans)* Meryem, karşısında ise Vaftizci İoannes figürleri yer almıştı. Kemerin alt uçlarında ise, kuzeyde İmparator V. İoannes Palaiologos (1341 - 1391)'un portresi bulunuyor, kemer başlangıcında da iki kartal figürü ile bir yazı işlenmişti. Böylece bu dekorasyonun 1355'de yapılan onarımdan sonra yapıldığı anlaşılıyordu. Fossati tarafından krokileri çizilen bu mozaiklerden sadece ufak bir parça bulunmuştur.

Batı kemerindeki mozaikler :

Burada ortada bir madalyon içinde Meryem, iki yanında ayakta Havarilerden Petrus ile Paulus'un resimleri vardı. 1847 - 49'da bu mozaiklerin Salzenberg ve Fossati tarafından resimleri çizilmişse de bunlar birbirinden oldukça

değişiktir. 1894 depreminde büyük zarar gören bu kemerin, üstü tamamen yeniden sıvandığına göre, mozaiklerden birşeyler kalmış olabileceği sanılamaz.

Güney galeri tonozlarındaki mozaikler :

Güney galerinin orta bölümündeki iki büyük tonozdan doğudakinde büyük bir Pantokrator, batıdakinin de Havariler topluluğu (*Pentekoste*) ile süslü olduğu bilinmektedir. 1710'da üstü açık olduğundan Loos tarafından mükemmel bir resmi çizilen Pantokrator'un etrafında Kerubinler bulunuyordu. Fossati de bunların krokilerini çizmiştir. 1960'da bu mozaiğin bazı izleri bulunmuştur. Pentekoste'nin de 1710'da üstü açıktı. Salzenberg ve Fossati de resmini ve krokilerini çizmişlerdir. Burada ortada etrafına ışık huzmeleri saçan bir İsa'nın çevresinde oturur vaziyette oniki Havari bulunuyordu.

Güney payandası içindeki şapel :

1453'de içinde âyin yapan papazın kaybolduğu efsanesine konu olan küçük hücrede de çok harap durumda bazı mozaik kalıntıları vardır.

Kuzey galeri tonozlarındaki mozaikler :

Burada yalnız ortadaki bölümün doğu tonozunda, 1710'da Loos, üstü örtülmemiş durumda bir vaftiz sahnesinin resmini çizmiştir. Bugün bu mozaikten bir şey yoktur.

«Fakirler kapısı» alınlığındaki mozaik :

Alt katta, Fossati'nin «Fakirler kapısı» olarak adlandırdığı bir kapının üstünde 1849'da Ayasofya'nın onarımdan sonraki açılış töreninden iki gün önce bir mozaik bulunmuştur. Fossati'nin çizdiği krokiden anlaşıldığına göre burada 5 - 6 kişilik bir grup tasvir olunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

BIBLIOGRAPHY

Bu bibliyografyada doğrudan doğruya Ayasofya'nın mozaik süslemesi hakkındaki yayınlara yer verilmiş, İstanbul'un eski eserleri ile genel Bizans sanatına dair yayınlarda yer alan Ayasofya mozaikleri ile ilgili bahisler gösterilmemiştir.

This bibliography includes publications directly about the mosaic decorations of the Hagia Sophia. Discussions of the Hagia Sophia mosaics appearing in publications about ancient monuments of Istanbul or Byzantine art in general have not been included.

S. Bettini, *I mosaici di S. Sofia a Costantinopoli e un piccolo problema iconografico*, «*Felix Ravenna*» L - LI (1939) 5 - 25.

F. Carlsson, *Die Ikonologie der Hagia Sophia in Istanbul*, «*Konsthistorisk tidskrift*» L (1981) 5 - 16.

S. de Chirico, bk. Del Medico

R. Cormack - E. J. W. Hawkins, *The Mosaics of St. Sophia at Istanbul: The Rooms above the Southwest Vestibule and Ramp*, «*Dumbarton Oaks Papers*» XXXI (1977) 175 - 251.

R. Cormack, *Interpreting the mosaics of S. Sophia at Istanbul*, «*Art History - Journal of the Association of Art Historians*» IV, 2 (1981) 131 - 149.

H. E. Del Medico - S. de Chirico, *Les mosaïques du narthex de Sainte Sophie*, «*Gazette des Beaux - Arts*» XI (1934) 129 - 133.

H. E. Del Medico, *Les mosaïques du narthex de Sainte Sophie, Contribution à l'iconographie de la Sagesse Divine*, «*Revue Archéologique*» 6. seri VI (1938) 49 - 66.

Ch. Delvoye, *La signification des mosaïques posticonoclastiques de Ste Sophie de Constantinople*, «*Problèmes d'Histoire du Christianisme*» IX (1980) 45 - 55.

Ch. Delvoye, *Les évêques des tympans Nord et Sud de Sainte Sophie et la politique du Patriarcat apreès la crise Iconoclaste*, «*XVI. Int. Byzant. Kongress - Akten*, II,5 *Jahrbh. d. Öster. Byzantinistik*» XXXII,5 (1982) 415 - 423.

F. Dölger, *Justinians Engel an der Kaisertür der H. Sophia*, «*Byzantion*» X (1935) 1 - 4.

F. Dvornik, *Lettre à M. H. Grégoire à propos de Michel III et des mosaïques de Sainte Sophie*, «*Byzantion*» X (1935) 5 - 9.

G. W. Elderkin, *A note on a mosaic in Hagia Sophia*, «*America*» XXVI (1937) 28 - 31.

S. Eyice, *Une nouvelle hypothèse sur une mosaïque de Sainte Sophie à Istanbul*, «*Actes du XIIe Congrès Int. des Etudes Byzantines - Ohrid 1961*» III (Beograd, 1964) 99 - 101.

Z. A. Gavriloviç, *The Humiliation of Leon VI the Wise, The Mosaic of the Narthex at Saint Sophia, Istanbul*, «*Cahiers Archéologiques*» XXVIII (1979) 87 - 94.

A. Grabar, *La peinture byzantine*, Genève 1953, 91 - 107.

A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin - dossier archéologique*, Paris 1957.

K. A. Grivas, *Tes o en to mosaiko tes Hagias Sophias eikoniksomenos gonupetis autokrator*, «*Orthodoksia*» XV (Istanbul 1940) 217 - 226, 256 - 259.

K. A. Grivas, *To en te konkhe tou bematos tes Hagias Sophias mosaikon tes Theotokou*, «*Tekhne*» (İstanbul 1946) 86 - 88.

K. A. Grivas, *To mosaikon tou nartheksos tes Hagias Sophias*, «*Tekhne*» 41 (1949) 163 - 166.

E. J. W. Hawkins, bk. Cormack, Mango, Underwood.

E. J. W. Hawkins, *Further observations on the Narthex Mosaic in St. Sophia at Istanbul*, «*Dumbarton Oaks Papers*» XXII (1968) 151 - 166.

V. Heiliger, *Die christlichen Fresken im Narthex der Sophienkirche zu Istanbul*, «*L'Illustrazione Vaticane*» V (1934) 755 - 760.

A. Heisenberg, *Die alten Mosaiken der Apostelkirche und der Hagia Sophia*, «*Xenia - Hommage International à l'Université Nationale de Grèce*» Athènes 1912, 121 - 160.

C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, Washington 1962.

C. Mango, E. J. W. Hawkins, *The Apse Mosaics of St. Sophia at Istanbul*, «*Dumbarton Oaks Papers*» XIX (1965) 113 - 151.

C. Mango - E. J. W. Hawkins, *The Mosaics of St. Sophie at Istanbul - The Church Fathers in the North Tympanum, Dumbarton Oaks Papers*» XXVI (1972) 1 - 41.

Ch. Martin, *Les mosaïques du narthex de Sainte Sophie à Constantinople*, «*Nouvelle Revue Théologique*» LXII (1935) 639 - 644.

S. G. Mercati, *Sulle iscrizioni di Santa Sofia*, «*Bessarione*» (1923) 200 - 218.

L. Mirkovic, *Mozaik iznad carskih vrata u narteksu crkve Sv. Sofije u Carigradu*, «*Spomenik Srpsk. Akad. Nauka*» XCVI (1948) 45 - 50.

L. Mirkovic, *Das Mosaik über der Kaisertür im Narthex der Kirche der Hl. Sophia in Konstantinopel*, «*Atti dell VIII. Congresso Inter. di Studi Bizantini - Palermo 1951*», II (Roma 1953) 206 - 217.

Misn (=M. Is. Nomidis), *Ta mosaika tes Hagias Sophias*, İstanbul 1937.

Ch. R. Morey, *The mosaics of Hagia Sophia*, «*Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*» II, 7 (1944) 201 - 210.

Ivanka Nikolajevic - Stojkovic, *Carski portreti juzne galerije* crkve Sv. Sofije u Carigradu, «*Glasnik Srpsk. Akad. Nauka*» I (1949) 540 ve dev.

N. Oikonomides, *Leo VI and the Narthex Mosaic of Saint Sophia*, «*Dumbarton Oaks Papers*» XXX (1976) 151 - 172.

N. Oikonomides, *The Mosaic Panel of Constantine and Zoe in Saint Sophia*, «*Revue des Etudes Byzantines*» XXXVI (1978) 219 - 232.

C. Osieczkowska, *La mosaïque de la Porte Royale à Sainte Sophie de Constantinople et la Litanie de Tous les Saints*, «*Byzantion*» IX (1934) 41 - 83.

J. Pozzi, *La réapparition des mosaïques de Sainte Sophie*, «*Revue Archéologique*» 6. seri, III (1934) 117 - 120.

W. Salzenberg, *Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert*, Berlin 1854.

A. M. Schneider, *Der Kaiser des Mosaikbildes über dem Haupteingang der Sophien - Kirche zu Konstantinopel*, «*Oriens Christianus*» 3. seri, X (1935) 75 - 79.

A. M. Schneider, *Bemerkungen zu den beiden neuaufgedeckten Mosaiken der Sophien - Kirche, Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archaeologie der Stadt*, Berlin 1936, 32 - 33.

A. M. Schneider, *Miscellanea Constantinopolitana : II - Ein unbekannter Bericht über die Mosaiken der Hagia Sophia*, «*Oriens Christianus*» 36 (1939) 224.

A. M. Schneider, *Fund und Forschungsbericht : Türkei 1943*, «*Archaeologischer Anzeiger*» (1944 - 45) 71 - 73.

A. M. Schneider, *Die Kuppelmosaiken der Hagia Sophia zu Konstantinopel*, «*Nachrichten der Akademie d. Wiss. in Göttingen*», *Göttingen* 1943.

I. D. Stefanescu, *Sur la mosaïque de la Porte Impériale à Sainte Sophie de Constantinople*, «*Byzantion*» IX (1934) 517 - 523.

P. A. Underwood, *A preliminary Report on some unpublished Mosaics in Hagia Sophia*, «*American Journal of Archaeology*» LV (1951) 367 - 370.

P. A. Underwood, *Notes on the work of the Byzantine Institute in Istanbul 1954*, «*Dumbarton Oaks Papers*» IX - X (1956) 291 - 294.

P. Underwood, *The Mosaics in the Southwest rooms of the Galleries of Hagia Sophia and their relation to Iconoclasm*, «*X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi - İstanbul 1955*», İstanbul 1957, 105 - 106.

P. A. Underwood - E. J. Hawkins, *The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul, The Portrait of the Emperor Alexander*, «*Dumbarton Oaks Papers*» XV (1961) 189 - 217.

Th. Whittemore, *Ayasofya narteks mozaikleri, 1932'de yapılmış iş - St. Sophia The mosaics of the narthex*, «*Türk Arkeologya ve Etnografya Dergisi*» III (1936) 199 - 209.

Th. Whittemore, *Mosaics of Aya Sofia*, «*Actes du IVe Congrès Int. des Etudes Byzantines - Sofia 1936 «Bulletin de l'Inst. Archéologique Bulgare»*. X (Sofia 1936) 202 - 206.

Th. Whittemore, *A great mosaic painting in Aya Sofya Istanbul*, «*La Turquie Kemaliste*» 20 (Ankara 1937) 2 - 10.

Th. Whittemore, *The Narthex mosaic of Sancta Sophia*, «*Atti del V. Congresso Int. di Studi Bizantini - Roma 1936 - Studi Bizantini e Neoellenici*» VII (Roma 1940) 214 - 223.

Th. Whittemore, *The unveiling of the Byzantine mosaics in Hagia Sophia*, «*American Journal of Archaeology*» XLVI (1942) 169 - 172.

Th. Whittemore, *Ayasofya camiindeki mozayikler*, «*İkinci Türk Tarih Kongresi - İstanbul 1937*» İstanbul 1943, 617 - 624.

Th. Whittemore, *On the dating of some mosaics in Hagia Sophia*, «*Bulletin of the Metropolitan Museum of Art*» N.S. V (1946) 34 - 45.

Th. Whittemore, *Ayasofya mozaikleri, Halil Edhem Hatıra kitabı*, Ankara 1947, I, 199 - 200.

Th. Whittemore, *A portrait of the Empress Zoe and of Constantine IX*, «*Byzantion*» XVIII (1946 48) 223 - 227.

Th. Whittemore, *The mosaics of St. Sophia at Istanbul, Preliminary Report : The Mosaics of the Narthex*, Oxford 1933.

Th. Whittemore, *The Mosaics of St Sophia at Istanbul, Second Preliminary Report : The Mosaics of the Southern vestibule*, Oxford 1936.

İmparator IX. Konstantin Monomakhos'un portresi.

A portrait of Emperor Constantine IX Monomachus.

Th. Whittemore, *The Mosaics of Haghia Sophia at Istanbul Third Preliminary Report: The Imperial Portraits of the South Gallery*, Oxford 1942.

Th. Whittemore, *The Mosaics Of Haghia Sophia at Istanbul Fourth Preliminary Report: The Deisis Panel of the South Gallery*, Oxford 1952.

I
General Information

The earliest mosaic decorations:

When the Hagia Sophia was built in its present form at the behest of Justinian (527-565) by Anthemius of Tralles (Aydın) and Isidorus of Miletus (Balat near Söke) in the years 532-53, the surfaces of its arches, vaults and dome were covered with mosaics. Although nothing is known about whether or not these mosaic decorations contained figural compositions, there is no record of the existence of such mosaics. Paul the Silentiary reports that the dome was decorated merely with a large cross in the center. There is a very slight probability that if there were any mosaic images based on religious subjects at that time, they were scraped off during the Iconoclastic movement between 726 and 842. The interior decorations added in Justinian's time merely with the idea of creating colorful and gilded surfaces have survived to the present. The majority of these can be seen on the cross vaults of the inner narthex. Inside, when one enters by the Imperial Gate, there is more mosaic decoration, again in the nature of ornamentation, on the pier vaults on the right side. The remains of a mosaic decoration consisting of thick, twisted branches were also discovered during the research conducted by Muzaffer Ramazanoğlu (1901-1958) in 1947-1950.

All of the figural mosaics visible in the Hagia Sophia today date from 867 and after, following the conclusion of the Iconoclastic period in 842, and were added on little by little after the Byzantine state regained control of Constantinople in 1281. For this reason, there is no uniformity among them in terms of history or style. In choosing the location of these later mosaic images, which are scattered throughout the colossal structure, the strict system implemented in the Middle Byzantine Period (842-1204)was not followed. Nevertheless, there is no disputing the fact that these mosaics, which today appear to be dispersed arbitrarily throughout the various parts of the Hagia Sophia, are works of great value in world art history as much as in Byzantine history.

Pictures drawn of the Hagia Sophia after it became a mosque:

There is a mistaken belief that all the mosaics in the Hagia Sophia were covered with a thick coating of white-

wash to conceal them when the church was converted into a mosque at the Turkish conquest of Istanbul in 1453. Certain foreign writers have gone even further and claimed that all the mosaic images were destroyed by the Turks. Today it has finally been conclusively established that rather than being deliberately destroyed these mosaics were covered up as time passed, and that many of them were even left exposed for a long time. We pointed this out briefly in an article appearing in 1951.

Later, in a book published in 1962, Prof. C. Mango collected to a large extent all the notes written by foreign travelers about the mosaics they saw in the Hagia Sophia. Jérome Maurand, who visited the city in 1544, reports having seen scenes taken from the Old and New Testaments and a portrait of Christ ornamenting the center of the dome. While Bertrandon de la Borderie, whose rhymed account of his 1538 trip to Istanbul appeared in 1541, and Nicolas de Nicolay, who was in the city in 1551 - 1553, both mention the presence of mosaics, they report that the Turks had only covered the faces of the figures or obliterated the eyes. Reinhold Lubenau, who visited the Hagia Sophia in 1587, gives extensive information and reports having seen pictures of the Emperor Justinian and his mother and wife, of Jesus' baptism and of Christ and the twelve apostles. One of the Muslim travelers, Ebu'el Hassan Ali of Morocco, saw high up on the walls in 1590 pictures of the prophets and of the Virgin Mary with the Christ child in her lap. Again from the accounts of travelers, we learn that the mosaics were gradually covered up as time passed. In 1651, Johannes Meyer wrote that a portion of the mosaics had been freshly coated with whitewash. Then, in 1672, Joseph Grelot also mentions that he saw mosaics in the Hagia Sophia but that these had now been concealed with whitewash. Even at that time, however, some of the mosaics were still perceptible; the mosaic of Mary, for example, in the semi - dome of the apse. In 1678 - 79, Cornelius de Bruyn saw both the mosaic of Mary in the apse and, over the Imperial Gate, the mosaic of a ruler prostrating himself before Jesus. At that time, only the faces of these figures were covered.

In the pictures of the Hagia Sophia drawn by the military engineer officer Cornelius Loos (1686 - 1738), who was sent to the Ottoman state by the Swedish King Karl the Twelfth in 1710, most of the uncovered mosaics are visible. It was only after the middle of the 18th century that the mosaics were completely covered with whitewash. In 1755 Baron de Tott reports that the mosaics were covered and that some pieces had been chipped off and given to

foreigners in exchange for baksheesh. Unfortunately, since this wanton destruction was encouraged by foreign visitors, it has continued up to our day and in some places the mosaics have consequently been disfigured up as high as the human hand can reach. Even an art lover like the literary figure Th. Gautier (1811 - 1870) writes that he took a handful of mosaic stones in return for a few kurush in 1853. After that time, no one saw the mosaics for centuries.

The original discovery of the mosaics :

During the reign of Sultan Abdulmejid (1839 - 1861), major repairs of the Hagia Sophia were deemed necessary, and the architect Gaspare Trajano Fossati (1809 - 1883) from Ticino province in Italian Switzerland was appointed to undertake them. Fossati, who had come to Istanbul in 1837 to build a Russian embassy in the city, undertook the restoration together with his brother Giuseppe (1822 - 1891) beginning in 1847. During the repairs, which lasted until 13 July 1849, all the mosaics concealed beneath layers of whitewash and plaster were brought to light, and the Fossatis made sketches of them to be published later in an album. When Fossati discovered the first mosaic, he invited Sultan Abdulmejid to see it and, upon the Sultan's order to uncover the mosaics, he set about cleaning them. Initially, Abdulmejid wanted the mosaics to be left exposed and even wanted his own image done in mosaics. But, fearing the reaction of certain circles, he ordered them to be covered up again though in such a way as to be easily uncovered at some later date.

During the course of Fossati's work, the German architect W. Salzenberg (1803 - 1887), facilitated by the scaffolding that had been erected inside the building, also sketched the mosaics in 1848. Making color reproductions of the mosaics, he published these in a magnificent album in 1854. Fossati, on the other hand, did not succeed in getting the whole of the work he had planned printed, and in 1852 an album consisting merely of pictures showing the interior, exterior and surroundings of the Hagia Sophia was published. Fossati's drawings of the mosaics have remained in an archive in Switzerland up to the present. Until 1932, the Hagia Sophia mosaics were known to art history only through Salzenberg's quite unfaithful copies in color, and the mosaics themselves were only faintly perceptible in their main outlines beneath a layer of whitewash.

Kuzey tympanon duvarında kilise büyükleri azizler.

Saints and church notables on the north tympanon wall.

The rediscovery of the mosaics :

The first mosaic to be rediscovered was the one over the Imperial Gate, which was brought to light by the American Thomas Whittemore (1870 - 1950), who had requested permission to cleanse the surfaces of the Hagia Sophia mosaics and, receiving a positive reply to his application, had set to work in 1932. Following this initial discovery, Whittemore began looking for the others one by one. In 1934, at Atatürk's behest, the Hagia Sophia ceased to be a mosque and was turned over to the Museums Administration by a decision of the Council of Ministers dated 24 November. On 1 February 1935, the building was officially inaugurated as a museum. In the meantime, the mosaic research continued with interruptions until the 1970's. First, the mosaics originally seen and drawn by Salzenberg and Fossati were uncovered. But not all efforts proved to be successful. Although certain mosaics had been

seen and pictures of them even drawn in 1847 - 49, test bores in the same places failed to reveal anything. It was concluded that these mosaics had been lost together with their plaster coatings in the earthquake of 10 July 1894, which had caused extensive damage in Istanbul. In his

Duvarlardaki damarlı mermerden kaplamalar.

The veined marble casings on the walls.

report, Whittemore wrote : «Throughout our seven years of work, we have not come across a single sign that the mosaics were deliberately destroyed or their surfaces disfigured. Time and earthquakes,» he continued, «left the building bereft of many masterpieces of mosaic art, but those that remained were always protected by the Turks during the five hundred years they used the Hagia Sophia.» To this we may add the following : «The destruction that did occur arose out of the requests of foreigners for souvenirs.»

II
The Mosaics As They Appear Today

The mosaic over the Imperial Gate :

A picture of this mosaic, which was visible until the 18th century, was published by Salzenberg and appeared in several publications up to 1932 when the mosaic was cleaned by Whittemore. It depicts Christ Pantocrator (Ruler of the Universe) seated on a magnificent throne resembling the Byzantine imperial throne of that time. At Christ's feet an emperor is seen prostrating himself. In the two upper spaces of the gold background are depicted Mary and an archangel, each inside a medallion. The emperor has been identified as Leon VI (886 - 912), indicating that the mosaic may be dated as early as the tenth century, a conclusion reinforced by its resemblance, in terms of type, to a portrait on an ivory tablet in Berlin. The way that the emperor, robed and decked out in all the accoutrements of sovereignty, is prostrating himself in this mosaic describes the movement actually made by emperors when passing through the gate below. Christ is seated on a throne which is profusely ornamented with precious gems and pearls, and his feet are resting on a footstool. His right hand is raised in a gesture of blessing while his left is holding an open book on his knee. On the pages of the book two sentences from the Gospel According to St. John can be read : «Peace Be Unto You,» (John, xx, 19) and «I am the Light of the World,» (John, viii, 12). Christ's face displays the same features and expression seen in statues of the ruler of the gods of antiquity, Zeus, and of the «healing god», Asclepius. In this way, his character as both divine and a redeemer (*Soter*) is made explicit through a style borrowed from the art of the ancients. Mary is depicted in one of the medallions on either side of him, and it has been conjectured that the protector of the Church and archangel Gabriel is shown in the other.

The mosaic over the southwest entrance :

The mosaic panel ornamenting the space above the door of the vestibule leading into the building from the south was cleaned in 1933 - 34. No trace of destruction in earlier times was found on it. This mosaic was discovered in February 1849 just as Fossati was finishing up his work in the Hagia Sophia and is the one to which Sultan

Galeride sütun başlıkları ve Tezyinattan detay.

Capitals of columns and details of ornamentation in the gallery.

Abdulmejid briefly considered having his own image added. In this absolutely symmetrically organized mosaic, in the center of a background again composed of gold mosaics, is a Mary seated on a throne without a back. Her feet are resting on a footstool whose sides are decorated with precious gems. The upper surface of this footstool, which, narrow in front and wide in back, is depicted in contradiction to the laws of perspective, is covered with silver mosaics. Although gold mosaics were quite plentiful in Byzantine art, silver mosaics are encountered extremely rarely. Mary is clothed in a dark blue robe (*maphorion*)

as she always is in Byzantine art. The mantle covering her head is edged with fine gold braid, and small golden crosses embellish its forehead fold and both shoulders In the medallions on either side of her head, monograms in the form of initials express the abbreviated forms of the words METER and THEOU, or «Mother of God».

Jesus, whom Mary holds in her arms, is bestowing a blessing with his right hand and gripping a scroll resting on his knee with his left. With regard to its facial expression, this is not just «any child». The head, encircled by a halo, displays the countenance of a mature and wise man, indicating that he is a mystical being close to God. Beneath his outer garment (*himation*) is an undergarment called a *khiton*.

The two emperors standing on either side of Mary are each offering a model which they hold in their hands. The one on Mary's left is the founder of Christian Constantinople, Constantine I. His name is written in dark bluish black letters descending at his side : «Emperor Constantine the Great Among the Saints». Constantine is clothed not in the garment of the period in which he lived, that is, not in that of the fourth century, but in a robe peculiar to the period in which the mosaic was made. His garb consists of a shirt and, over this, a caftan known as a *divitission* or *dalmation*. Thrown over these is a shawl embroidered with gold thread and called *loros*. On his head the Emperor wears a crown. The face is not a genuine portrait showing the actual lines of Constantine's face but rather an idealized conception. The model he holds in his hands represents a city. Surrounded by walls, this city is easily recognizable as Byzantium, in other words, Istanbul. Within the city, which is enclosed by walls with towers and a large gate in the center, only two buildings are marked. These are thought to be the Hagia Sophia and the Senate.

The other figure, symmetrical to this one, is recognizable from the writing at his side : «Emperor Justinian Whose Memory is Renowned». The scale model of Hagia Sophia he is holding in his hand and presenting to Mary and Jesus makes his identity clear in any case. This ruler is similar to the other and dressed like him, and the portrait too cannot be regarded as showing the facial features of the real Justinian. The Hagia Sophia model he holds in his hand, with its vast dome, represents the building in which the mosaic is located. The tower added at the exact level of the Emperor's head is assumed to be the *horologion* (for further information on this point, see my booklet on the architecture of the Hagia Sophia). In the wake of the

Galeride kemer süslemesi, bir sütun başlığı ve ahşap gergi kirişi.

Decoration of an arch, the capital of a column and a wooden tension beam in the gallery.

frightful siege of Byzantium by the Avars in 626, Mary was proclaimed the protectress of the city and the church, her role as which is indicated here. At the same time, the viewer is shown here that the two emperors are beings «appointed by God» and superior to ordinary mortals. It has been suggested that this mosaic dates from the period of repairs commissioned in 986 - 994 by the Emperor Basil II (976 - 1025) - a view which is generally accepted.

The mosaic in the semi - dome of the apse and the arches of the bema :

This mosaic, sketches of which were probably drawn very incorrectly by both Fossati and Salzenberg in 1847 - 49 since it had not been thoroughly exposed, has now been completely revealed. The mosaic ornamenting the semi - dome of the Hagia Sophia's apse is the most beautiful of all, although the fact that it is so high up prevents its being properly seen. In order to examine it more closely, one must ascend to the upper level gallery and look through the easternmost opening. Here, on a gold background, Mary (*Theotokos*) is depicted seated on a bench - like throne embellished with precious stones. The Christ child is in

her lap. Mary's robe of solid dark blue, which enfolds her entire body, forms a perfect contrast with the gold background surrounding it. Her feet rest on a footstool whose sides are encrusted with gems, pearls and silver mosaics.

On the large arch of the apse is a mosaic inscription, again on a gold background. Today only three letters at the beginning and nine at the end of this inscription are visible. The whole of the inscription, the only manuscript of which is in Heidelberg, is found in a collection called *Anthologia Palatina* written by Constantine Cephalus in the late tenth century. The inscription, says : «Pious emperors have again restored the images impostors once destroyed here.» We understand immediately that «impostor» here refers to the *Iconoclasts*. This inscription, together with the fact that the Patriarch Photius, in a speech he made on 29 March 867, mentioned that Theotokos' image was made *anew*, indicates that the mosaic was given its present appearance on that date. Thus, the Mary mosaic in the apse is the oldest image made following the end of the Iconoclastic period. Traces of a large patch are perceptible on the gold background surrounding Mary's head and shoulders. As in the Koimesis Church of Iznik and the Hagia Sophia of Salonica, there is a probability that a picture of a large cross was made here during the Iconoclastic movement, in place of which the Mary-Theotokos image visible today was later added. It is certain that the gold background outside this patch is from the sixth century. On each side of the large, broad cradle vault in front of the apse is an image of an archangel. The one on the right is Gabriel, that on the left Michael. While the mosaic on the right is largely intact today, only the tip of the wing of the one on the left remains. The archangel mosaics, which are surrounded by a rich floral border, are again on a gold background. The figure of Gabriel shows the angel standing. The tips of his two great wings are drooping, and he is wearing a ceremonial garment peculiar to prominent officials of the Byzantine palace. The skirt of his undergarment is of a dark color embroidered with silver threads and over it is a full white cape decorated with a wide gold embroidered band (*tablion*), also an insignia characteristic of emperors and palace notables. In his left hand he holds a globe and in his right a long flagstaff, at the upper end of which, as in similar pictures, was certainly the word *Hagios* (saint). Archangel mosaics resembling this one were also found on the bema arch of the Koimesis Church in Iznik, which was destroyed in 1923. Care was taken to give the archangel, whose hair is tied with a ribbon, a beautiful face. It is conjectured that these

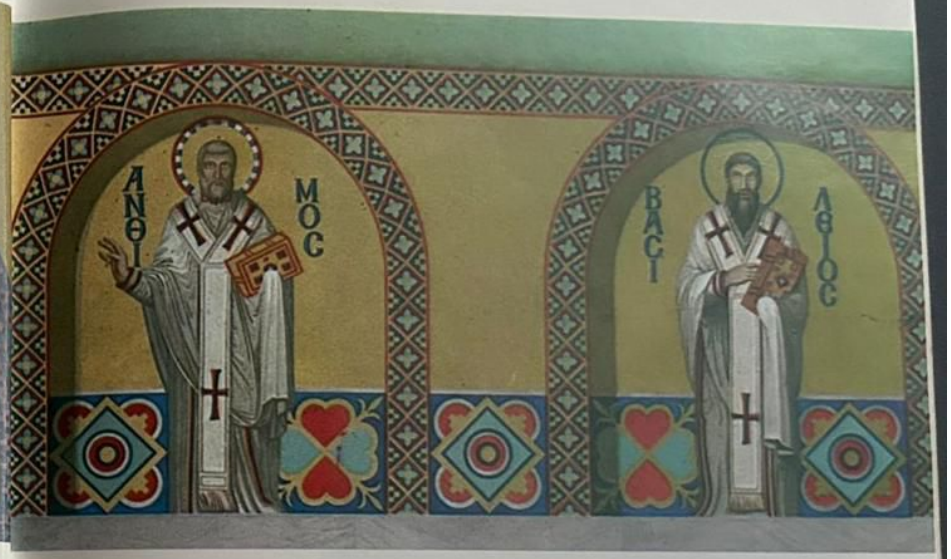
Dekoratif bir mozaik
A decorative mosaic

archangel mosaics were made at the end of the ninth century, shortly after the Mary in the semi-dome of the apse.

The mosaics in the upper walls of the side naves :

The surfaces of the windowed walls (*tympanon*) which fill the insides of the large arches over the side naves on the south and the north are also decorated with mosaics. These mosaics, which were uncovered and sketched by Fossati and some of which appeared in color in Salzenberg's album, are arranged in several rows. The whole of the inscriptions which extend on both walls from one end to the other between the two rows of windows and only a few letters of which are legible, are thought to be found in certain manuscripts in the West. The general meaning of these inscriptions, which are expressed in a highly intricate and ornamental fashion, is as follows : «This structure, the apple of the world's eye, after undergoing certain misfortunes, was restored under God's protection; time wanted to destroy this matchless structure, but we averted this with our help.» As the inscription indicates, the mosaic decorations on the tympanon walls are the work

of an emperor who had large scale repairs undertaken in the Hagia Sophia. Although it is not known with certainty who this might be, the restoration commissioned by Basil I (867-886) following the 869 earthquake comes to mind. It is known that portraits of the Old Testament prophets were found at the beginning of the lower row of windows. In the center of each of a row of niches on the lowest part of the walls are the pictures of the church notables who were canonized. Three of these on the north wall have been uncovered. These figures, which are depicted frontally inside a rounded arched frame, are on a gold background and are dressed in the white robes decorated with black stars that were peculiar to men of religion. In their hands they are each holding a book decorated with pearls. On either side of them their names are written vertically in large black letters. Here, Young Ignatius is pictured in the first niche starting from the left, the Byzantine Patriarch John Chrysostom in the fourth and the Bishop of Antioch Ignatius Theophorus in the sixth. Although the mosaic of Athanasius, who should appear in the easternmost seventh niche, was sketched by Fossati, only a few fragments of this mosaic were discovered during the research done in 1960. It is known that there are monograms in the form

Salzenberg'in yayınladığı Ayasofya mozaikleri resimleri.

Pictures of the Hagia Sophia mosaics published by Salzenberg

of medallions at either end of the row of niches, but only one of these was cleaned in 1960. The letters express only the word *kyrie*. If the other mosaic medallions have also survived in good condition, it will be possible to find the name of the emperor who had these mosaics made.

The Deesis composition :

On the wall of one section of the upper gallery on the south side there is a large mosaic panel measuring 6x4.68 m. The subject here is a *Deesis*, in other words, Mary and John Prodromus begging for Christ's help to mankind on the Day of Judgment. After being discovered and sketched by Fossati, the Deesis mosaic was covered with a layer of plaster. When it was uncovered again in 1934-35, about half of it had been destroyed. This destruction is assumed to have been caused by the air entering from the window just next to it. The defacement of the lower portion of the mosaic, on the other hand, is probably the work of human hands. Even what remains of the Deesis mosaic is sufficient to warrant its being regarded as one of the most important works of Byzantine art.

Here, a large Christ centered on a gold background forms the focal point. Behind his head is a halo with a cross. He is giving a blessing with his right hand and holding a bound book in his left. The second person in the group of three is Mary, who is on Christ's right. At the left is John Prodromus (the Baptist). The names of Mary and Jesus appear in the upper section abbreviated and in black letters. In Saint John's case, only his name is abbreviated while the word Prodromus appears in full. Christ has a majestic appearance, while the faces of Mary and John, who are imploring his help, have been portrayed

Üst kat galeride İmparatoriçe Eirene.

Empress Irene in the upper gallery.

Altıncı yüzyıla ait dekoratif mozaiklerden.

Decorative mosaics from the sixth century.

with great success. John especially, in keeping with the portrait of him drawn by the Bible, reflects the ascetic expression of one who has lived in the desert, far from worldly comforts. One can read on the faces of both of them the suffering of human beings on the Day of Judgment. They symbolize the belief that redemption on that day will come from Jesus. Jesus, on that day, is depicted as a gentle being, full of compassion but so highly exalted as to have achieved divinity.

It is possible to find in these three figures a clear exhibition of the principles of the representational art of the ancient Hellenistic period. This is especially apparent in the face of St. John. The eyes and eyebrows, expressing anguish, display a close similarity to the facial expression of the father among his children, who are being strangled by snakes, in the famous Laocoon group in the Vatican Museum. The harmony and mastery of the arrangement of the individual mosaics in the Deesis panel is also worthy of special attention. The mobility and molded quality of the faces is successfully achieved through the choice and distribution of the colors, which seem to have been applied with a brush. The variety of subtle shades and nuances

of a given color used in producing shadows to lend a sense of volume exhibit an astonishing richness. This Deesis mosaic is the loveliest example of how the main principles of the representational art of antiquity survived throughout the Middle Ages in Byzantine art.

Various opinions have been advanced concerning the date of this mosaic. The generally accepted date is the twelfth century. However, there are also those (Morey) who lower this date to the eleventh century, those (Demus, Talbot Rice) who raise it to late 13th century or to an even later date, as well as others (Galassi) who want to connect it with the masters who came from Venice. Our view is that the Deesis mosaic is a twelfth century work.

The mosaic of Emperor Constantine IX and Zoë :

The existence of mosaic panels on both sides of a window in the east wall of the upper gallery on the right was discovered in 1847 - 49 by Fossati, who in fact sketched them. These mosaics were rediscovered in 1935 - 38. A section 35 cm. from the bottom of the one on the left (which measures 2.4 x 2.44 m.) is missing. This mosaic depicts Jesus seated on a bench - like throne in the center with an emperor and empress on either side of him. The three - line inscription over their heads indicates that the man is «the devout ruler of the Romans, the servant of God's son Jesus, Constantine Monomachus», while the woman is «the very religious Augusta Zoë». The inscription over the emperor's head is repeated word for word on the firman in the woman's hands. The persons seen here are Constantine VIII's (1025 - 1028) daughter Zoë and her third husband Constantine IX Monomachus (1042 - 1055). When we look carefully, we see that the man's name has been obliterated in two places and that, as it now stands, it is poorly written. The Emperor's head has also been gouged out and replaced by the present portrait. It is thus obvious that this mosaic in fact once showed a portrait of a different emperor, whose name was also written here at some previous date, and that all these changes were subsequent additions. The woman's head has also been noticeably altered. This situation has given rise to several hypotheses. One of these is that one of Zoë's earlier husbands, either Romanus Argyrus III (1028 - 1034) or Michael IV (1034 - 1041), was depicted here, and that his name and portrait were later removed and replaced with the present inscription. But the fact that Zoë's portrait has also been removed and redone poses a difficult problem. Perhaps the mosaic was made for another empress named Zoë and her husband and then later appropriated by Zoë the wife

of Michael. The mosaic, which can be dated roughly as belonging to the eleventh century, indicates that the emperor and his wife made a definite donation of money to the church on a specific holy day. The figure of Christ Pantocrator (Ruler of All) in the center has his right hand raised in a gesture of blessing and is holding a pearl - encrusted bound Holy Book in his left. The letters IC and XC on either side of his head are the abbreviations of the names Jesus and Christ. The Emperor is wearing the ceremonial robe (*divitission* and *loros*) decorated with jewels and pearls of the 10th - 12th century Byzantine emperors. On his head is the crown called *modilios*. His face, with its red beard displays a perfect conformity with the picture of Constantine seen on coins and with what the well-known historian Psellus wrote about him. The Emperor is holding the purse with the donation in both his hands.

The Empress, on the other hand, is similarly dressed in a bejeweled ceremonial gown with a rich crown on her head. In her two hands she holds the scroll documenting the donation. She is depicted as a small woman, youthful looking and with delicate features. Nevertheless, it is known that Zoë, even when she married the first time (1028), was already quite advanced in age. But Psellus, who knew Zoë well, writes that this woman, even as she grew older, preserved the freshness of a young girl. Therefore, this mosaic is not only intimately connected with the history of a complex period in Byzantine history, but at the same time it also provides reliable information on Byzantine palace costumes and the art of realistic portraiture.

The portrait of the family of John Comnenus II :

The panel to the right of the window depicts, about a hundred years after the other one, Emperor John Comnenus II (1118 - 1143) with his wife of Hungarian origin, Irene, and their son Alexius. Above their heads and descending vertically are written the names of the Emperor and Empress, «Prophyrogennitus John Comnenus, ruler of the Romans» and «Augusta Irene the Pious». The portrait of Alexius, who shared the throne with his father beginning in 1122, has been squeezed onto the surface of the pier which forms a protrusion next to the panel. The title *prophyrogennitus* (born in the hall of porphyry) visible in the inscriptions is a sign of nobility, indicating that a ruler was born during his father's reign. Like the other, this mosaic also commemorates a donation.

John Comnenus II is known in Byzantine history as one of the best rulers, during whose reign the State rose

Güney dehlizinde tonozlardaki süsleme.

Decoration on the vaults in the south vestibule.

to a powerful position. This swarthy, well-built Emperor is depicted with an expression of grave dignity in keeping with his historical personality. His wife Irene is the daughter of the Hungarian King Laszlo. With her two blond braids, her wide grey eyes and her pink cheeks, this woman illustrates a characteristic Central European type. In her very ornamental ceremonial gown decorated with precious stones, she appears alien to the Byzantine environment. The portrait of her son Alexius crowded in at the side exhibits, on the other hand, a perfect realism. This prince, who was made joint emperor in 1122 at the

age of seventeen, is known to have died shortly thereafter of tuberculosis. In his portrait, the young crown prince's disease-ravaged face is successfully depicted as prematurely aged and lined with wrinkles. At the same time, this portrait helps to date the mosaic by making clear that it was made around the year 1122. The mosaic of the family of John Comnenus is one of the best examples of realism in Byzantine portraiture. The persons here depicted are shown as they actually were without being cast in an idealized form.

The mosaic of Emperor Alexander :

Although this mosaic, which is inside the first pier supporting the dome arch in the north gallery, was sketched by Fossati, it could not be found at first since it had been covered and was only brought to light in 1958. It is one of the Hagia Sophia's mosaics which has survived with absolutely no damage. No explanation is possible as to why this portrait was made in such a remote and dark place.

Emperor Alexander is shown standing and in a frontal pose on a gold background. His titles are indicated in the form of monograms inside four medallions, two on either side of him, and his full name is also written as well (the uppermost right). In the right hand of the ruler, who is wearing a pearl and gem encrusted ceremonial robe, is a scroll, and in his left a globe. Alexander, who was made emperor jointly with his brother Leo VI (886-912), whose portrait in prostation appears over the Imperial Gate, is known in history as a totally insignificant person. Alexander, who left the administration of the State to Leo and passed his time enjoying himself in the palace, only had to take over the task of governing singlehandedly in 912 when Leo died. Thirteen months later in 913 he himself died at the age of 43. This mosaic was probably made during the short period in 912-913 when he ruled alone.

The mosaics in the southwest chambers on the upper level :

At the end of the large hall over the narthex there are a ramp and a few rooms in the southwest corner of the Hagia Sophia. It is thought that these chambers, known as the «priest rooms», are the halls, called *sekreton*, which formed a special section of the Patriarchate in the Byzantine period and were the scene of certain meetings and ceremonies. On the walls of these chambers, known as the

large and small *sekreta*, there are mosaics that were never covered during the Turkish period. One section of these mosaics, whose condition has considerably deteriorated over time, consists of decorative motifs consisting of thick entwined branches from the sixth century. It is known that the Patriarch of the Iconoclastic period, Niketas, had the images in the small *sekreton* scraped off in 768-69. The mosaic crosses in the space over the ramp must have escaped this destruction. In the large chamber, on the pediment over the door opening onto the gallery, there is a Deesis composition. John, the third member of this group consisting of Jesus, Mary and John, is completely defaced, and only fragments remain of the images of saints in the other parts of this hall. Among these, images of the disciples Peter, Andrew and Luke (?) as well as portraits of Simon Zelotes, the Prophet Ezekiel, the Emperor Constantine I and Helena (?) have been identified. Here also are portraits of the Patriarchs Germanus (715-730), Nikephorus (806-818), Tarasius (784-806) and Methodius (843-847) in relatively good condition. There is some probability that the figural mosaic decorations in these halls were made around 850-860 following the end of the Iconoclastic period in 842.

İnstinianos döneminde yapılan mozaik süslemeden bir örnek.

An example of mosaic decoration done in the time of Justinian.

Galerinin doğu duvarında İmparator IX. Konstantinos Monomakhos ile eşi Zoe'nin portleri - ortada İsa.

The portraits of Emperor Constantine IX Monomachus and his wife Zoë, with Christ in the center, on the eastern wall of the gallery.

The angels on the dome pendentives :

On the surfaces of the four triangles (pendentives) which provide the transition to the great dome of the Hagia Sophia, are pictures of four angels (*hexapteryga*), each one slightly different from the others. All four of them are made essentially of mosaic, but the two on the west were completed as frescoes as a result of destruction already in

the Byzantine period. These were never concealed with whitewash. During Fossati's restoration, their faces were covered with ovals containing a single, gilded star, and they remain in this state today. There is debate as to whether these angels, which consist of only a head and wings, are cherubim or seraphim. According to Schneider, they are cherubim, whereas Wulff, Antoniades and Mango claim them to be seraphim.

III

THE MISSING MOSAICS

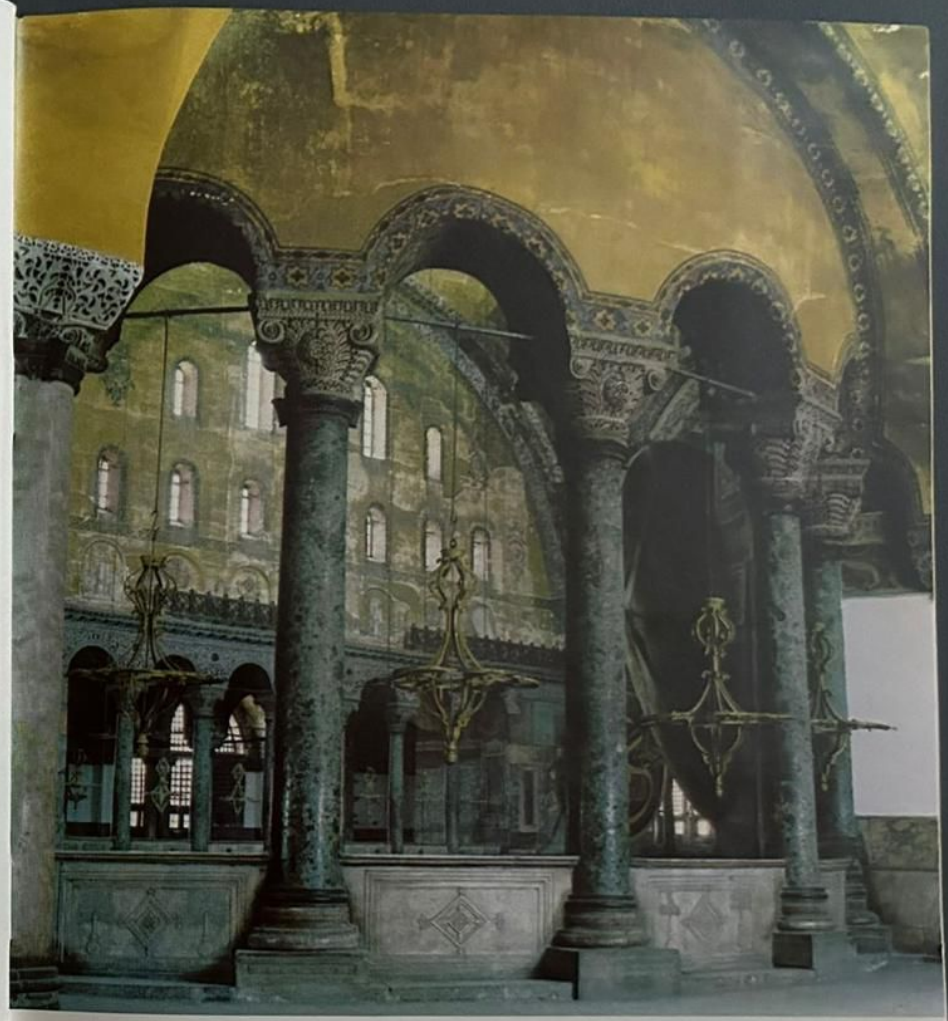
Some of the mosaic decorations of the Hagia Sophia have still not been found even though they are known from several sources to exist and have even been sketched. In addition to the as yet uncovered mosaics, there are also those whose locations are unknown and those which fell off in the 1894 earthquake. It will be appropriate to discuss these mosaics briefly here.

The Christ Pantocrator in the dome :

In the sixth century there was a large cross in the center of the dome. Then, in an unidentified period, probably shortly after 842, an image of Christ was added. This mosaic, which was ruined in 989, fell off completely in 1346. In a restoration in 1355 during the reign of John Paleologue V (1341-1391), a colossal mosaic of Christ Pantocrator was made here inside a medallion 11 m. in diameter. This mosaic was visible up to the mid-17th century, the last traveler to mention it having seen it in 1652. After this date, the mosaic was covered and an inscription added. During Fossati's restoration, the calligrapher Kazasker Mustafa Izzet Efendi wrote the Sura visible here today. It is not known whether or not the mosaic of Christ is still there underneath.

The mosaics on the east arch :

It is known that of the large arches supporting the central dome of the Hagia Sophia the one on the east was decorated with some mosaics. In fact, there are even pictures of these. Here, exactly in the center, the sacred throne *(Hetoimasia)* prepared for Christ was visible. Above, on the north side of the arch, were the figures of Mary, with her two hands outstretched in a gesture of supplication (*orans*), and, opposite her, John the Baptist. At the lower edges of the arch there was a portrait of Emperor John Paleologue V (1341-91) on the north, and at the beginning

Yukarı kat galeriden kuzey tympanon duvarının görünüşü

A view of the north tympanon wall from the upper gallery.

of the arch two eagle figures and an inscription. It is thus apparent that this decoration was added after the restoration in 1355. Only a small fragment has been found of these mosaics, sketches of which were drawn by Fossati.

The mosaics on the west arch :

Here, exactly in the center, were images of Mary and the two disciples Peter and Paul on either side of her.

Although sketches of these mosaics were made by Salzenberg and Fossati in 1847 - 49, they are quite different from each other. Since the surface of this arch, which was severely damaged in the 1894 earthquake, was completely plastered over again, no trace of these mosaics can be assumed to have remained.

The mosaics on the vaults of the south gallery :

Of the two large vaults in the central section of the south gallery, the one on the east is known to have been decorated with a large Pantocrator and the one on the west with the Apostles (Pentecost). Around the Pantocrator, a perfect picture of which was drawn by Loos since it was exposed in 1710, were cherubim. Fossati too drew sketches of these mosaics, and in 1960 a few traces of them were discovered. Like the Pantocrator, the Pentecost was also exposed in 1710, and both Salzenberg and Fossati made pictures and sketches of it. Here, in the center was a Christ, sending out rays of light, with the twelve Apostles seated around him.

The chapel in the south pier :

There are also a few remains of mosaics in extremely ruined condition in the small cell which is the subject of the legend concerning a priest said to have disappeared while performing the ritual in 1453.

The mosaics in the vaults of the north gallery :

Here, on the eastern vault of the center section, Loos in 1710 drew a picture of a baptismal scene in an exposed state. Today no trace of this mosaic is visible.

The mosaic on the pediment of the «Gate of the Poor»:

On the lower level, on a door that Fossati named «The Gate of the Poor», a mosaic was found two days before the inauguration ceremony following the restoration of the Hagia Sophia in 1849. According to Fossati's sketch, a group of five or six persons was depicted here.

DAĞARCIK SAHAF

HAGIA SOPHIA

BASKI : TIFDRUK A. Ş. İSTANBUL TEL. : 576 20 30